کتێب\ ئاوەزنامە.. نووسینی ئارون گاندی.. وەرگێڕانی: شەفیقی حاجی خدر

[بۆخوێندنەوەی ئەم کتێبە کلیکی ئێرە بکەن..](ShafeqiHajiXedr_AwaznamaDownload)

ShafeqiHajiXedr_AwaznamaDownload

کتێبەکەی سەڵاحەدین: لێکۆڵینەوەیەکی خەلدونیانە.. وەرگێڕانی لە ئینگلیزییەوە: شەفیقی حاجی خدر

کتێبەکەی سەڵاحەدین: لێکۆڵینەوەیەکی خەلدونیانە

نووسینی: ئەحمەد سەعید ئیقبال و محەمەد عاسف

سەرچاوە: http://dx.doi.org/10.31703/glr.2020(V-IV).01

وەرگێڕانی لە ئینگلیزییەوە: شەفیقی حاجی خدر

ئەبستراکت:

کتیبەکەی سەڵاحەدین، گێرانەوەیەکی میتافیکشنانە(ئەودیو خەیاڵکردەی)ی تاریق عەلییە لەبارەی گرتنەوەی قودس لەلایەن سەڵاحەدینی ئەیوبی و هەروەها سەرهەڵدانی ماڵباتی ئەیوبییەکان. تاریق عەلی لەو بڕوایە دایە، کە دەستبەربوونی پاڵپشتی خێڵەکی(العصبیة/دەمارگیری) و نمایشکردنی باشترین توخمگەلی شارستانێتی موسڵمان (العمران/ئاوەدانی)، وای لە سەڵاحەدین کرد بنەماڵەی ئەیوبی بگەیەنێتە ئەوپەڕی مەزنایەتی خۆی. کەتنی کریسیتیانەکان و هەڵسانەوەی موسڵمانەکان لە سووڵەکی دەورانی خۆیدا ڕوویدا، تیۆری سووڕی دەورانی ئیبن خەلدونە بە سەرهەڵدان و ڕوخانی شارستانێتی لە کتێبی موقەدیمەی خۆیدا وەک لەگەڵ چوارچێوەی

تی□ری ئ□م ل□ک□□ین□و□دا د□ت□و□. ئ□م ل□ک□□□ن□و□ی□ ئ□و □وانین□ ئ□وروپیی□ ب□ م□ژووی شا□اوی خاچدار□کان ه□□د□و□ش□ن□ت□و□ و ب□دوای ئاراست□ی ه□نووک□یی ک□ش□ ک□م□□ای□تیی□ سیاسیی□کانی □□ژه□□اتی ناویندا د□□وا. ئامانجی ئ□م نووسین□ ئ□و□ی□، ب□ گ□یشتن ب□ ئاشتی جیهانی ل□س□ر کریستیان و موس□مان□کان پ□ویست□ خ□یان ل□ □□گو□یش□ی ب□ی□کدادان□ م□ژوویی□ خو□ناویی□کان □زگار بک□ن، ب□تایب□تیش ل□ یاد□وریی□ ب□ژان و ب□سو□کانی شا□اوی خاچدار□کان.

پ□ش□کی:

ب□□□هاییی□و□ ئاوابوونی خ□ری د□و□□ت□ک س□ره□□دانی ی□ک□کی دیک□ د□گ□ی□ن□، ه□رو□ها تاریق ع□لی ب□گیانی ق□ناغی دوای ک□ل□نیالیی□و□ ئ□م داستان□ م□ژوویی□، کت□ب□ک□ی س□□اح□دین (١٩٩٨) و□ک پ□یو□ندیی□کی دووس□ر□ی ن□وان دوو گ□ور□شارستانیی□تی جیهانی، واتـ□ کریستیان و موس□مان نووسیو□ت□و□. ل□م□شدا ت□کنیکی م□ژونووسان□ی پ□ستم□د□رنان□ی ئ□ودیو خ□یا□(میتافیکشن)ی ب□کاره□ناو□، ل□م□شیاندا تاریق ع□لی پارس□نگدان□و□ی ک□وتنی موس□مان□کان ل□ ئیسپانیا ل□گ□□ گرتن□و□ی ئ□رش□لیم و د□رکردنی کریستیان□کان ل□ سا□ی ١١٨٧ ل□س□ر د□ستی س□□اح□دینی ئ□یوبی ه□ناو□ت□و□. ک□وتنی موس□مانان ل□ ئیسپانیا ب□ش□و□ی و□رچ□رخان□کی م□ژوویی ل□گ□□ س□ره□□دانی ما□باتی ئ□یوبیی□کان ل□ □□ژه□□اتی ناوین ه□ناو□ت□و□. نووس□ر □وخان و س□ره□□دانی شارستانیی□کانی ل□ نموون□ی سوو□□کدا دان□و□، ک□ ه□مای ک□وتنی خ□لاف□تی فاتیمی و ع□باسی و پاشان س□ره□□دانی موس□مان□کان لای عوسمانلی تورکیا. دیسان وتاری ئ□وروپییان□ ل□بار□ی کلتوری ئیسلامی و□ک ئ□و□ی شت□کی ج□گیر و دژ□م□د□رن□ ل□□□گ□ی جیاکردن□و□ی □□شنگ□ری، □□شنبیری و موس□مانی پاکوخاو□ن ل□گ□□ کریستیانی ب□رب□ری و پیس و ئسولی □وو ب□□وو کراو□ت□و□.

م□ب□ستی ئ□م ل□ک□□ین□و□ی□ نیشاندانی س□ره□□دانی د□و□□تی ئیسلامیی□، ئ□وسا چ ل□ □ابردوو ب□ یان یان ئ□ستادا، ئ□م□ش ل□س□ر بن□مای □وانینی ئیبن خ□لدون□ ب□ ه□ز (ع□س□بی□ت/د□مارگیری/پا□پشتی) و عیمران (ژیاریی/ئاو□دانی). ه□ر ب□ی□ تی□ری سوو□ی بازن□یی ل□ س□ره□□دان و □وخانی شارستانی□ت ل□س□ر گ□ش□نیگای تی□ریان□ی موق□دیم□ ب□ناوبانگ□ک□ی ئیبن خ□لدون ه□□ه□نجراو□. خ□ی ئ□و□ ت□بینی کراو□، ه□ر کات□ک موس□مانان ی□ک□تیی ک□م□□ای□تییان□ خ□یان یان هاوپشتی(ع□س□بی□ت/د□مارگیری) یان ل□د□ستدا ب□، ه□رو□ها باو□□یشیان ب□ گیانی ژیاریی ئیسلامی (عیمران/ئاو□دانی) ل□ق بووب□ و بووبن□

سێکیولار و لیبرال و بەسەر خۆیاندا دابەش بووبن، ئەوا بە ئاسانی لە لایەن شارستانی دیکەی بەهێزی هاوپشتی (دەمارگیری) و (ئاوەدانی)یەوە، کە بەزۆریش کریستیانەکانن، تێکشکاون و بەسەریاندا زاڵ بوونە. مێژوو بەگوێرەی ئیبن خەلدون بە سووڕێکدا دەڕوا، کە هەموو پاشا و ماڵباتە حوکمڕانەکان وەک ئۆرگانێکی زیندوو لەنێو بازنەیەکدا خول دەخۆن. ئەوان بە ڕێگایەکی سروشتی لەدایک دەبن و دەمردن هەر وەک ئەوەی چۆن لە ژیانی بوونەوەرێکی زیندوودا ڕوودەدا. هەموو هێزێکی سەردار (سەروەر) لە بەراییەوە لە ژیارییەکی ڕەوەندانە(کۆچەریانە) سەرهەڵدەدا و بەپێی کات بەهێز دەبێ؛ هەرچەند پاڵپشتی (دەمارگیری) لەنێوان ئەندامەکانی خۆی زیاتر بێ، ئەوا بەگوڕتر دەبێ تا دەگاتە دامەزراندنی ژیارییەکی سەقامگیر و یەکڕیز و پێگەیشتنی خۆی مسۆگەر دەکا. پاشان لە دوا قۆناغی ئاوەدانیی (ژیاریی) خۆیدا لاواز دەبێ و لەبارییەک هەڵدەوشێ، ئەمەش لەبەر ناتەبایی خۆیان بەوەی شتی خۆشگوزەرانی (لوکسە و کەمالیات) بەسەریان زاڵدەبێ و لایەنی هاوپشتی دەمارگیریان لاواز و زەبوون دەبێ، ئینجا لە لایەن هێزێکی دیکە، کە پاڵپشتی دەمارگیریی لەسەرهەڵدەداندایە، تێکدەشکێندرێن و دەبەزێنرێن و قووتدەدرێن. ئەم سووڕە پ□واژەیەکە پێی دەڵێن سووڕی ئیبن خەلدونی.

کتێبەکەی سەڵاحەدین (١٩٩٨)، نووسینەوەیەکی ڕەخنەگرانەی جدییە و کارێکی نۆستالگیانەی سادە نییە بۆ گێڕانەوەی ژیاننامەی سەرکردە مەزنەکەی موسڵمانان سەڵاحەدینی ئەیوبی. تاریق عەلی “ڕۆژگارێکی یەکلاکەرەوەی دژواری” لە مێژووی پەیوەندی نێوان کریستیان-موسڵمانان (ئەمجارەیان لە ڕۆژهەڵاتی ناویندا) لەگرتووە، لەوەدا خوێندنەوەی دژەئەوروپییانەی خۆی لەبەرانبەر خاچداران و ڕوانینی ئەوروپییەکان بۆ سەڵاحەدین لە لایەک و گەمژایەتیی ژیاری موسڵمانایش لەلایەکی دیکەوە بە کردووە. کارە ئەودیو خەیاڵکردییەکەی (میتافیکشن)ی نووسەر ڕووبەڕووبوونەوەیە یان مێژووییەکی جێگرەوەی ڕووخانی ئۆرشەلیم و خاچدارانە بە ڕوانینی موسڵمانانە، ئیدی بڕوای بە وشەکانی تیرمان Tyerman (١٩٩٨) هەیە بەوەی بانگەوازی خاچداران لە ١٠٩٥ەوە دەستی پێکردووە و هێشتاش کۆتایی نەهاتووە (Tyerman 1998, p. 126). خەونی گەڕاندنەوەی ئۆرشەلیم لە دەستی جوو لەسەردەمی پاش مۆدێرنەی جیهانی موسڵمانان بەستاوەتەوە بە گێڕانەوەی کتێبەکەی سەڵاحەدین (١٩٩٨)، بەڵام بۆ ڕەوشێکی مۆدێرنە لەم بەشەی جیهاندا، بەتایبەتیش لە ڕۆژهەڵاتی ناویندا، لەو شوێنەی مێژو خۆی دووبارە دەکاتەوە ئەگەر بێت و سەڵاحەدینێکی دیکە بێت و عەرەب لەژێر بەیداخی ئیسلامدا کۆبکاتەوە.

نمایشەکی ئەدەبییانە

یەکەمین بایۆگرافی سەڵاحەدینی ئەیوبی کە لە ڕۆژئاوا بڵاوکرابیتەوە بە وێنەیەکی سوارچاکیی و ڕۆمانتیکیانەی سەڵاحەدین، کتێبی مێژووی سەڵاحەدین بوو، کە لە ١٧٥٨دا لە لایەن مێژوونووسی فەڕەنسی لویس مارین Louis Marin بڵاوکراوەتەوە. هەمان ئەفسانەی جوامێری لەبارەی سەڵاحەدینەوە لە لایەن مێژوونووسێکی دیکەی فەڕەنسییەوە بە ناوی میشیو N J.F. Michaud لە ١٩٦٦ەوە بە ناونیشانی مێژووی خاچداران (١٨١٢-١٨٢٢) بڵاوکرایەوە. هەرچەندە مێژوونووسە فەڕەنسییەکە بەشێوەیەکی سەرەکی پشتی بە مێژوونووسی کورد بەهائەدین ئیبن شەداد (١١٤٥-١٢٣٤) و هەندێ سەرچاوەی دیکەی بەردەستی ئەوکات بەستبوو تا ئەوکاتەی وێنەیەکی ڕۆمانتیکی سەڵاحەدین لە کتێبەکەی The Talisman (١٨٢٥) لە لایەن مێژوونووسی سکۆتلەندی سێر والتەر سکۆت Sir Walter Scott بڵاوکرایەوە، کە تێیدا تیشکی خستەتە سەر گەڕانەوەی ئینگلیزییانە بە ئەفسانەی جوامێریی سەڵاحەدین لە نزیکەی سەدەیەکدا. ئەو وێنە ڕۆمانتیکییە هەر لە زەینی مێژوونووسانی سەدەی بیستەمیشدا مابووەوە، هەر بۆ نموونە وەک ستانلی لەین پۆل Stanley Lane-Poole (١٨٩٨)، ڕێنە گروست Rene Grousset (١٩٣٤) و ها.ئا.ر.گیب H.A.R. Gibb (١٩٧٣). ئەو مێژوونووسانە تیشکەی هزریان خستبووە سەر ئەو هۆکارانەی ئاخۆ بۆچی سەڵاحەدین جەنگاوەرێکی عەرەبی تەواو جیاواز بوو، هەروەها ئەو سەرکەوتنەکانی خۆی لە ڕێگەیشە ڕەوەندایەتییە کوردییەکەیدا و هەروەها لە یەکخستنی خەڵکی عەرەب بەوەی هاوپشتییەکی کۆمەڵایەتی تۆکمە لەژێر ئاڵای ئیسلامدا پێکبهێنێ، دۆزیبووەوە. هەرچەندە لە قۆناغی پۆستمۆدێرنەدا مێژوونوسان و ئەکادیمستانی وەک مالکۆلم لیۆنس Malcolm Lyons و داڤید جاکسن David Jackson ئەو نموونە ڕۆمانتیکییەکان شکاند و سەڵاحەدینیان وەک سیاسەتوانێکی پراگماتی و ستراتیژوانێکی لێهاتوو لە کتێبەکەی خۆیان بەناوی سەڵاحەدین و سیاسەتی جەنگی پیرۆز (١٩٨٤) نیشان دا. هەندێ وتاری بەدواداچوونی نوێش وەک ئەوەی ئاوێنەی سوارچاکی Mirror of Chivalry : سەڵاحەدین لە خەیاڵدانی ئەوروپییەکانی سەدەکانی ناوەڕاست (١٩٩٦) بە قەڵەمی جۆن تۆلان John Tolan و ئەفسانەی جوامێریی سەڵاحەدین لە ئەدەبیاتی و مێژوناسی ڕۆژئاوا (٢٠٠) لە نووسینی مارگرێت جۆب Margaret Jubbدا خاڵی پۆستمۆدێرنانە بە ڕوانینی ئەفسانەی جوامێری سەڵاحەدین دەخەنەڕوو، کە ئێستا لەنێو بازنەی ئەکادیمیانەدا بووەتە ڕوانینی ئەوروپیانە بە بابەتەکە.

لەگەڵ ئەوەشدا لە وتاری سیاسیانەی عەرەب-موسڵمانی گشتیی

جەماوەرییدا، سەڵاحەدین بەتەواوی بە ڕێگا و شێوازێکی دیکە یاد دەکرێتەوە، واتە بە لێکدانەوەیەکی نوێ کە لەگەڵ ڕاستییە مێژوییەکانیشدا دژیەکانەیە. وێنەی نوێی سەڵاحەدین لە ئەدەب و سینەمادا وەها بەرهەمهێنرایەوە کە پاڵەوانێکی پان عەرەب-ئیسلام-ییە بەوەی لەژێر کاریگەرییەکەی ئەودا ناسیونالیزمی عەرەبی و ئامانجەکەیان کە ڕزگارکردنی فەلەستینە بەتەدی، بەگوێرەی سەیفۆ Sayfo (۲۰۱۷)، زۆر لە سەرکردە و سەرانی موسڵمان هەروەک حازف ئەسەد (سوریا) ، سەدام حوسێن (عێراق) و یاسر عەرەفاتی فەڵەستین خۆیان بە وێنەی خەیاڵاوی سەڵاحەدین گرێدەدایەوە. هەندێ لە توێژەرانیش گەنگەشەی شایستەبوونی وێنەی سەڵاحەدین لە هزری سیاسیی مۆدێرنی عەرەبدا دەکەن، هەروەک کارۆل هیلنبراند Carole Hillenbrand، ئانا ماری ئێدە Anne-Marie Edde و ئیمانوئێل سیڤان Emmanuel Sivan. لەگەڵ ئەوەشدا هەر پێداچوونەوەیەک بە سەڵاحەدین لە ئەدەبیاتی مێژوویی پۆستمۆدێرندا لە خزمەتی ئامانجێکی دیاریکراوی سیاسی و ساتی هەنووکەییدایە، کەچی مەبەستە سەرەکییەکە لەی هەر ڕەنگدانەوەی باری ئێستایە.

میتافیکشنی مێژوویی پۆستمۆدێرنەش زۆر بەتوندی هەگر و خۆشەویستی بە وێنە پاڵەوانییەکەی سەڵاحەدینین و شاڵاوی سێیەمی خاچداران و جەنگی حوتەین و کەوتنی ئۆرشەلیم (۱۱۸۷) لەدەست نەداوە و هەرگیزیش کۆتایی نەهاتووە، هەروەها لیستێکی دوورودرێژی فیکشنیش هەیە بە چیرۆکەکانی سەڵاحەدین و سەرهەڵدانی بنەماڵەی ئەیوبی پەیوەستە. هەرچەندە میتافیکشنی ڕۆمانی مێژویی پۆستمۆدێرنە، گێڕانەوە مەزنەکانی لەبارەی سەڵاحەدین و زنجیربەندی خاچداران لەباریەک هەڵدەوەشێنە و چەندین ڕوانین و گۆشەنیگای لەبارەی ڕۆژگاری دەمارگیریی لە پەیوەندی نێوان کریستیان و موسڵمانان دەهێنێتەگۆڕێ. ڕۆمانی پۆستمۆدێرنی وەک جاک هایت Jack Hight سێیەنەی سەڵاحەدین: هەڵۆ (۲۰۱۱)، شانشین (۲۰۱۲) و جەنگی پیرۆز (۲۱۳) دا تەواوی سەچییە مێژوویە خوێناوییەکەی وەها وێنادەکا، چۆن سەڵاحەدین تەواوی عەرەبی لەژێر دەسەڵاتی خۆی یەکخستبوو، چۆن شانشینی کریستیانیش شیرازەی لەباریەک ترازابوو، خۆیان لاواز و کلتورەکەشیان وێران بووبوو. سێیەنەکی دیکەی میتافیکشن هی ڕۆمانووسێکی دیکەی بریتانی ڕۆبن یەنگ Robyn Young کە بریتین لە برایەتی (۲۰۰٦)، خاچدارەکان (۲۰۰۷) و قوداس: کەوتنی شاسوارانی پەیکەر (۲۰۰۸) پەردە لەسەر داڕمانی هێزی خاچدارانی کریستیانی و سەرەتای جەنگی نوێیان لەگەڵ ڕکابەرەکانیان هەڵدەداتەوە.

دوو لە ڕۆمانە مێژووییەکانی بریتانی دوابەدوای هێرشیەکانی ١١/٩ گەڕاونەتەوە سەر شاڵاوی سێیەمی خاچداران و کەوتنی ئۆرشەلیم: ڕیچارد وارن Richard Warren بەناوی مەیدانی شمشێرەکانی باوەڕ (٢٠١٠) و کامەران پاشا بەناوی سایەی شمشێرەکان (٢٠١٠). هەردوو نووسەر تێگەیشتنی خۆیان بۆ کێشمەکێشی پەیوەندییەکانی نێوان کریستیان و موسڵمانەکان وردەکارانە لەبەر تیشکی ڕوانینی بەیەکدادانی شارستانییەکانی هنتگتۆن ڕوون کردۆتەوە. هەردوو ڕۆمانەکە ئەو گریمانە باوەیان ڕەتکردۆتەوە بەوەی شاڵاوی خاچداران بە شێوەیەکی سەرەکی ئامانجی دینی لەپشتەوە بووە، ئیدی ئەوان ئەوەیان بینیوە کە بەرژەوەندییە ئابوری و سیاسیی و خواستی کۆلۆنیالی هۆکاری فروانخوازێتی شاڵاوی خاچداران بووە. کامەران پاشا (٢٠١٠) لە ڕۆمانی سایەی شمشێرەکاندا، لەوە نیگەرانە و مایەی خەم و پرۆشی ئەوە بووە، کە کوشتنی زۆروزەوەند لەبن ناوی خوداوە کراوە (ل. ١٢٦). هەردووکیان فیلد و پاشا جەخت لەسەر وتەکانی ئێدوارد سەعید لە کتێبەکەی ڕۆژهەڵاتناسی (١٩٧٨) دەکەنەوە، بەوەی پەیوەندی نێوان خۆرئاوا و خۆرهەڵات پەیوەندییەکی زاڵ بووە (ئێدوارد سەعید ١٩٧٨ ل ٥). بەهەمان شێوەش ڕۆمانی جەنگاوەرانی خودا: ڕیچاردی شێردڵ و سەڵاحەدین لە شاڵاوی سێیەمی خاچداراندا (٢٠٠١) بە قەڵەمی ڕۆژنامەنووسی ئەمریکی جێمس ڕێستن James Restonیش لە پۆستمۆدێرنەکانە، بەوەی جورج بوش لەدوای ١١ی ئەیلول نەیدزانی چیدەڵێ کاتێ لەو بۆنەیەدا قسە سووکەکەی دەربڕی. شەڕی خاچداران پەڕەیەکی هەرەڕەش و دڕندانەیە بە جەستەی مێژوویی پەیوەندییەکانی کریستیان و موسڵمانان. زۆر کاری ئەدەبییانەی پۆستمۆدێرن، هەروەک میشێل ئەلێکساندەر ئایزنەر Michael Alexander Eisner بەناوی خاچداران (٢٠٠٣)، ڕۆمانی کچی لمی سارا بیرانت Sarah Bryant (٢٠٠٦)، سەڵاحەدین: پاڵەوانی موسڵمانانی جەفری هیندلی Geoffrey Hindley (٢٠٠٧)، جەنگی پیرۆزی ئانگس دۆنالد Angus Donald (٢٠١٠)، شێردڵی شارۆن پێنمان Sharon Penman (٢٠١١)، جادوبازەکەی پاشای سیسیلیا هۆلاند Cecelia Holland (٢٠١١)، حەجی سێت فریدمان Seth I. Friedman (٢٠١٢)، شێردڵی ستیوارت بینس Stewart Binns (٢٠١٣)، بێوەژنی خاچداری مارگرێت برازیر Margret Brazear (٢٠١٤) و گورگی خودای جەفری لی Jeffrey Lee (٢٠١٧)، هەموو ئەمانە سەروسەودایان لەگەڵ ژیان و کەسایەتی سەڵاحەدین و ئەو بەیەکدادانە توند و دڵڕەقانەی شەڕی خاچدار و موسڵمانان و جیوازییە فەرهەنگییەکەی نێوانیان بووە.
هەر بەهەمان شێوەش ڕۆمانەکەی تاریق عەلی بەناوی کتێبەکەی سەڵاحەدین (١٩٩٨) پێدەچی لە باشترین ڕۆمانی پۆستمۆدێرن

میتافیکشنی مێژوویی بێ، هەر بەراستیش بووە بابەتی هەندێ لە ئیمتیازی خوێندکاری زانکۆکان. توێژەران و بەدواداچووانی وەک ئەحمەد جەمال (٢٠١١)، ڕۆبین ویکاندەر Robin Wikander (٢٠١٣)، وەسیم حەسەن مەلیک (٢٠١٤)، داڤید واتەرمان David Waterman (٢٠١٦) و کانتیا ئەدەبپور Qanita Abedpour (٢٠١٨) بەدوای تیۆری ئەنترۆپۆلۆجی، فێمێنیزم، و ئیسلامفۆبیا و هتد لەنێو ڕۆمانە خەیاڵکردەکانی تاریق عەلیدا گەڕاون، بەڵام بەهۆی ڕێبازی دیکەی سەرهەڵداوی دیسپلیندار تاقیکراونەتەوە. هەر بۆیە، ئەم لێکۆڵینەوەیەی بەردەست هەوڵدەدا ئەو بۆشاییە ڕوانینی ئیبن خەلدونیانە و تیۆرییەکانی سەرهەڵدان و داڕوخانی شارستانییەکانی کریستیانی و ئیسلامی بەگوێرەی گێڕانەوەی ڕۆمانی کتێبەکەی سەڵاحەدینی تاریق عەلی بخاتەڕوو.

چوارچێوەی تیۆری

ئەم لێکۆڵینەوەیە، توێژینەوەیەکی شیکاریی چۆنایەتییە تێیدا تیۆری ئیبن خەلدون بۆ سەرهەڵدان و داڕمانی شاستانییەکان بەکارهاتووە، کە لە کتێبە بەناوبانگەکەی خۆی بەناوی ئەلموقەدیمەدا هاتووە بەوەی دوو ڕوانینی سەرەکی تێدا دۆزراونەتەوە ئەوانیش: عەسەبیەت/دەمارگیری (پاڵپشتی کۆمەڵایەتی) و عیمران/ئاوەدانی (ژیاری)یە. لێکۆڵینەوەکە دەرخەری سیاسەتی هۆشیاری مێژوویی ڕۆشنبیریی تاریق عەلی نووسەرە بۆ کتێبەکەی سەڵاحەدین (١٩٩٨)، تێیدا پەردە لەسەر وتاری دژەئەورووپیانە لەبارەی مێژووی پەیوەندییەکانی کریستیانی-ئیسلامی لە سەدەی دوازدەهەمدا لادەدا. بە تێگەیشتنی گشتگیر بۆ ئەو میتافیکشنەی ئاڵۆزە پۆستمۆدێرنە، کە لە بنەڕەتەوە لەسەر بنەمای بەرڕەوتی مێژویی و ڕۆشنبیرییدا هاتووە، پێدەچێ بۆ ئەمە شێوازی کاترین بێلسی Catherine Belseyمان بۆ شیکاری دەروونی بەکەڵک و زۆر گونجاو بێ. بێلسی لە کتێبی ڕێگای لێکۆڵینەوە بۆ توێژینەوەی ئینگلیزی (٢٠٠٥) ڕاسپاردەی ئەوە دەدا، کە بە هەموو ئەو دەقانەی هەوڵدەدەن واتاکەی لە بەرڕەوتی ڕۆشنبیری و مێژوویی بە بابەتە تێبگەن، ئەوا شیکاریی دەق باشترین کاری پەیوەستە پێیەوە. هەر بۆیە ئەو نموونەیەی بەردەست شیکارییەکی دەقیی کتێبەکەی سەڵاحەدینە، هی تاریق عەلی نووسەر (١٩٩٨(کە تیۆری ئیبن خەلدونی بەکارهێناوە، واتە مێژونووسە ناودارەکەی سەدەکانی ناوەڕاستی عەرەب لە ڕێی کتێبی ئەلموقەدیمە و کتێبەکەی هیچون Hutcheon لەبارەی شاعیریەت لە پۆستمۆدێرنەدا: مێژوو، تیۆر و فیکشن (١٩٨٨) بۆ میتافیکشنی مێژوویی پۆستمۆدێرن. لێکۆڵینەوەکە ئەوە دەردەخا کە چۆن ئەم میتافیکشنە کە تیدا دەقئاوێزانی و

لاسایییەکی تەوسئامێزانە و داڕشتنەوەی ڕوانینی مێژوویی بۆ ئاشکراکردنی سیاسییەکانی هەروەک شیعرەکانی کلتوری پۆستمۆدێرنە بەکارهێناوە. بەگوێرەی هیچون بێ، ئەم جۆرە نووسینە مێژوییانە ڕێگە بە نووسەرەکەی دەدا بابەتەکە و ڕاستیە مێژووییەکان ئازادانە پێشکەش بکەن و بەکارهێنانی شتەکەشیان وەک ئامرازێکە بۆ دووبارە نووسینەوەی مێژوو، کە چیدیکە هاوتەریب و بابەتییانە نیین (بڕوانە یچون ١٩٨٨ ل ٣٦). هەروەها تاریق عەلیش لە داستانە مێژووییەکەی کتێبەکەی سەڵاحەدین (١٩٩٨)دا ئازادی تەواوی خۆی بەکارهێناوە، هەموو ئامرازەکانی ئەدەبیاتی پۆستمۆدێرنەی لە دەقەکەی خۆی بەکارهێناوە تا ڕاڤە و لێکدانەوە بە چەندین وردەکاریی واقیعی مێژووی ئیسلامی بکا.

ئامانجە سەرەکییەکانی ئەم لێکۆڵینەوەیە دەرخستنی ئەمانەی خوارەوەیە:

١- ئاخۆ بۆچی شاڵاوی خاچداران لە قۆناغی سێهەمی خۆیدا شکستی هێنا و لە لێکەوتەشدا ئۆرشەلیم لە ١١٨٧دا کەوتە بەردەستی سەڵاحەدین؟

٢- ئاخۆ سەڵاحەدین چۆن توانی وەک بەهێزترین سەرکردەی جیهانی ئیسلامی لە سەدەکانی ناوەڕاستدا خۆی بنیات بنێ و ماڵباتی ئەیوبیش بگەیەنێتە لوتکەی شکۆ؟

٣- ئاخۆ چۆن تیۆرییەکەی ئیبن خەلدون یارمەتی تێگەیشتن لە پەیوەندی نێوان کریستیان-موسڵمان دەدا و ئەو ڕوانگەیەی ئەو بە دەمارگیری (پاڵپشتی) و ئاوەدانی (ژیاری) لە فرەنیگایی پۆستمۆدێرنەدا جێگەیان دەکرێتەوە؟

بە گوێرەی ئیبن خەلدون بێ، مێژو بە هێڵێکی نموونەیی ڕاستی ڕاکشاودا ناجووڵێ. بەڵکو خول دەخوا و دەسەڵاتیش لەنێو ڕژێم و ئیمپراتۆریەتەکان لە هەڵچوون و داکشاندان، هەڵبەتە بەگوێرەی کات سووڕ دەدا و دەخولێتەوە. ئیبن خەلدون لەو بڕوایدا بوو سەرجەم ئیمپراتۆریەتەکان هەروەک ژیانێکی ئەندامی (ئۆرگانی) لەدایک دەبن و ڕێگای سروشتیانەی خۆیان هەیە. بەپێی ڕۆژگار سەرهەڵدەدەن و پێدەگەن و هێزدار دەبن، هەروەها هەر بەگوێری ڕۆژگاریش لاواز و زەبون دەبن و لە دوا قۆناغی ئاوەدانیدا (ژیاریدا) هێزەکەیان لەدەست دەدەن و لەسەر دەستی ڕژێمێک یان دەوڵەتێکی دیکە دەبەزێنرێن و دەڕوخێنرێن. دەسەڵات و سەقامگیری هەر دەوڵەتێک یان ئیمپراتۆریەتێک دوو توخمی داخوازە؛ دەمارگیرییەکی هەرە بەهێز (دەستەیەکی پاڵپشتی یان یەکانگیریی کۆمەڵایەتی) و پێناسەیەکی تەوای ئاوەدانییش (گیانی بەکۆمەڵ یان ژیاریی). ئیبن خەلدون وەهای سەیری دەمارگیری دەکرد (یەکانگیری کۆمەڵایەتی یان پاڵپشتی) وەک

هۆکارێکی بنگەیی بڕیاردەرە لەسەر سەرهەڵدان و داڕمانی شارستانییەت، هەروەها وەهاشی دانابوو کە (دەمارگیری) توانستێکی سروشتی ئادەمیزادە. بەگوێرەی ئیبن خەلدون؛ هەموو تاکێک لەنێو کۆمەڵگەدا هەستی دەمارگیریی لەخۆدا هەڵگرتووە بۆ ئەوەی پارێزگاری لە خوێن و خزمی خۆی لە بەرانبەر هەر هەڕەشەیەک و سوکایەتیپێکردنێکی نەیار پێ بکا (بڕوانە ڕۆزنتال، بەرگی یەکەم ل ٢٦٣). هەر بۆیە داڕمانی ئیمپراتۆرییەتێک بەهۆی لاوازی و زەبوونی پاڵپشتی زۆر جار دەبێتە مایەی سەرهەڵدانی یەکێکی دیکە، کە هەستی بە دەمارگیریی بەهێزترە.

پێکهاتەی دووەمی تیۆری ئیبن خەلدون ئاوەدانییە، کە واتای شارستانییەت یان گیانی کۆمەڵبوون/کۆمەڵایەتی گروپێک بە واتا گشتگیرییەکەی خۆی دەگەیەنێ. بە گوێرەی ئیبن خەلدون، بیرۆکەی ئاوەدانی (شارستانییەت) لەو کاتەدا پەیدادەبێ، کە خەڵکەکە بەیەکەوە بژین و بەیەکەوە کۆمەڵگە بنیات بنێ و بە هێزی سەرکردایەتییەکەشی دەوڵەتێکی بەهێز ڕێدەنرێ، کە ئاوەدانییەکەی (شارستانییەکەی) بەهێزوگوڕ دەبێ و تێیدا دەگەشێتەوە (بڕوانە ڕۆزنتال بەرگی یەکەم، ل ١٢٥). هەروەها ئیبن خەلدون ئاماژە بە ژیانێکی گریمانەیی بۆ سەروەریی دەوڵەت یان شارستانییەت بە نزیکەی ١٢٠ ساڵدا دەکا، ئەمەش یەکسانە بە ژیانی سێ یان چوار نەوە (ڕۆزنتال، بەرگی ١ ل ٣٧٠-٣٧٣). هۆکاری کۆتایی هاتنی ئەو ژیانە گریمانەییەی شارستانییەتیش لاوازی بەرەبەرەی هەردوو توخمی دەمارگیری (هاوپشتی) و ئاوەدانی (شارستانییەت)ە. ئەم سەرهەڵدان و داڕمانەی شارستانێتی بە سووڕی خۆیدا دەڕوا، ڕێگە بە لەدایکبوونی کۆمەڵگەی دیکە خۆش دەکا و کە کۆنەکەش لەبەین نامێنێ، ئیدی ئەم سووڕە پێی دەڵێن سووڕی ئیبن خەلدون.

شیکاری و گەنگەشە

فەیلەسوفی ئەکسفۆرد ئات گی کۆلینگوود R. G. Collingwood لە کتێبەکەی خۆی بەناوی بیرۆکەی مێژو (١٩٩٤)دا ئاماژەی بەوە داوە، کەوا هەردوولایان ، چ ڕۆمانووس و چ مێژونووس لە کارەکانی خۆیاندا کار بە خەیاڵ و ئەندێشە دەکەن، کەواتە "هەموو مێژو مێژوی هزرە (١٩٩٤ ل٢١٥). تاریق عەلیش لە سەرنجە ڕوونکەرەوەکەی خۆی لە ڕۆمانی کتێبەکەی سەڵاحەدیندا (١٩٩٨) جەخت لەسەر بیرۆکەی کۆلینگوود بە مێژووی خەیاڵکردە دەکاتەوە و لەو بڕوایەشدایە هەرچەندە مرۆ شتی زیاتر لە دڵ و دەروونی کەسایەتییەکان هەڵبهێنجێ، ئەوەندە بایەخی مرۆ زیاد دەبێ بەوەی دەسەزیی ڕاستییە ڕووداوەکانی مێژوویی بێ.

تاریق عەلی ئەم بیرۆکەیە لەسەر خاچداران پەیڕەودەکا لەوکاتەی بەزەریش هەروەها بووە کە تۆمارنووسە کریستیان و موسڵمانەکان ڕاقەی لەیەک جیاوازیان لەبارەی ئەوەی هەر بە ڕاستی ڕوویدابوو، پێشکەش کردووە. (تاریق عەلی، ١٩٩٨).

هەرچەندە وێناکردنی تاریق عەلی بۆ سەڵاحەدین ئەوە نیشان دەدا، کەوا نەوەک هەر بۆتەنیا خۆی گەورەترین پاڵەوان و فریادڕەس بووە بەڵکو وەک پاڵەوانێکی کورتهێنە نێوڕۆمانەکە خاڵی لاواز و بێهێزیشی هەبوون و دیارکراون. لێرەدا وێنەیەکی پیاوێکمان بۆ شایستەیی و ناشایستەیی هەیە، پیاوێک خۆشەویستی و ڕقیشی هەبێ، هەروەها پیاوێک گومانی لەبارەی ژنەکانی خۆی و کارمەندەکانی بەردەستی خۆیشی هەبێ. ئەم بەیەکگرتنەی مێژووی و خەیاڵکردەییە ئەو دەرفەتەی داوەتە دەست تاریق عەلی تا نیازە نەژێنکراوەکانی خۆی بەشێوەیەک نمایش بکا بۆ ئەوەی وێنەی تەوساوی سوڵتانە مەزنەکە وەها نیشان بدا، کە تەنیا یەک چاوی کارایە. کەسیش نازانێ ئاخۆ چۆن چاوەکەی لەدەست داوە، بەڵام خۆ ئەمەیان بابەتێکی گەلێک هەستیارە. (تاریق عەلی ١٩٩٨، ل ٤٧). لە شوێنێکی دیکەدا ئیبن یاقوبی نووسەرەکەی سوڵتان وەها وێنای دەکا؛ "دیتنی ئەو بەو شێوەیە، ئەو خێرا دەنوست، کەچی چاوە خراپەکێشی بەتەواوی زەق بوو، ئەمەش ئەو سەرنجەت پێدەڵێ کەوا بێدارە، سوڵتانێک کە دەبینێ. (تاریق عەلی ١٩٩٨، ل ٤٨). خۆی هەر تەنیا میتافیکشنی مێژوویی پۆستمۆدێرن دەتوانێ ئەو جۆرە زانیارییە ساختە و داتاشراوانە زێدەباری نووسینەکەی بکا، ئاخر تاریق عەلی زۆر جاران ئەو گەمەیەی بە وشە کردووە. لەوەش پتر، تاریق عەلی لە ڕێی کەسایەتی ئافەریدکراوەکەی بەناوی شادی هێندە ئەزمونی هەوەسداری تافی لاوی و کوڕوکاڵیی سوڵتان بە ئیبن یاقوبی نووسەری سوڵتان گێڕاوەتەوە. شادی بە خەندەیەکی بەدخووانە سەرچڵییەکی بەدفەڕانەی سوڵتانی بەم شێوەیەی خوارەوە بە ئیبن یاقوبی نووسەر گێڕاوەتەوە:
"ئیبن یاقوب، ئەو ژنێکی هەراش بوو، هەر بەلای کەمی دوو هێندەی کوڕوکاڵەکەمان دەبوو. باقی شتەکانی دیکە بۆخۆت بێنە خەیاڵی خۆت. کاتێک ئەوان لە مەلەی خۆیان بوونەوە، خۆیان لەبەر خۆرەتاودا وشک کردەوە، ئیدی ئەوکات ئەو جادوبازە سواری سەر کوڕەکەمان بوو، فێری کرد پیاو دەبێ چۆن بێ. ئیبن یاقوب، شوکرانە هەر بۆ خودا باشە، بەڵام ئەوان زۆر بێشەرمانە بوون. لەوێ لەژێر ئاسمانی شینی ساماڵ، لەبەر چاوی ئەڵڵا لە ئاسمان، هەروەک ئاژەڵ جووڵانەوە. (تاریق عەلی ١٩٩٨، ل ٥٠).
بەهەمان شێوە تاریق عەلی تیشکی ڕووناکی خستۆتە سەر "ناخی ژیانی

کەسایەتییەکان" و بە شێوازێکی میتافیکشنانە دانپێدانانی خودی سەڵاحەدین و بە قسەی خۆی سەبارەت بە خۆشەویستی یەکەمین جاری بە نووسەرەکەی دەگێڕێتەوە و گوتوویەتی، کەوا ژنەکە دە ساڵێک لە خۆی گەورەتر بووە، لەوانەشە زیاتر. ئیدی ژنە خۆشییەکی زۆری بەخشیوەتە سەڵاحەدین و فێری کردووە چۆن چێژ و خۆشی لە جەستەی ژن ببینێ. (تاریق عەلی ١٩٩٨، ل٦٨). هەندێک جار تەوسائاسا وەها لاسایی سوڵتانی مەزن دەکاتەوە بەوەی ببەتە نمایشێکی مێژوویانەی جدی، ئەویش ئەو کاتەی دەنووسێ گوایە سەڵاحەدین شەرابی خواردووەتەوە لەکاتێکدا خواردنەوە لە کتێبە پیرۆزەکەدا حەڕامکراوە. (تاریق عەلی ١٩٩٨، ل ٦٨).

هەرچۆنێک بە لە ڕێی فرەدەنگی نێو ڕۆمانەکە و لە کۆتاییدا ژیانی گشتی و تایبەتی سەڵاحەدین وەک کەسێکی هاوسەنگ و بەشێوەیەکی باشی بەواپێکراوی نێو چیرۆکەکە دەردەکەوێ. کاتێک لە ئیبن یاقوب دەپرسێ ئاخۆ چۆن چیرۆکە جیاوازییەکانی تافی نەوجەوانی سوڵتان بگێڕێتەوە، نووسەر وەها وەڵامی سەردارەکەی خۆی دەداتەوە؛ "خاوەنشکۆ تۆ لەبارەی ڕاستییەکانەوە دەدوێی. هەرچی منیشم لەبارەی مێژوو. (تاریق عەلی ١٩٩٨، ل ٣٤٧). ئەمەش بیرۆکەی هایدن وایت Hayden Whiteمان بیردەهێنێتەوە، بیرۆکەی ئەو لەبارەی مێژوو، کە هەروەک ئەدەبیات وایە جۆرێکە لە گێڕانەوە و توانستی نمایشکردنی ڕاستییە مێژوییەکان و ڕووداوە ڕاستییە پێکەشەکان (وایت ١٩٩٥، ل ١٠٥). تاریق عەلیش هەروەک خودی گێڕەرەوەی خۆی، واتە وەک ئیبن یاقوب لایەنی توخمگەلی کەسی و بابەتی لە گێڕانەوەکەی خۆی لێکداوە و نمایشێکی ئازادانەی خەیاڵەکانیان خستۆتەڕوو.

سەڵاحەدین: ئامانجێکی مەزن، سەرکردەیەکی مەزن

هەرچەندە کتێبەکەی سەڵاحەدین ژیانی سەڵاحەدین بە گێڕانەوەیەکی میتافیکشنی ئاڵۆزەوە دەگێڕێتەوە، لە هەشتا ڕۆمانەکە نمایشی پەیکەری سەرکردە مەزنەکە وەک بیچمێکی شارستان و یەکخەرەوە دەخاتەڕوو. هەوڵ دەدا تا بکرێ سەڵاحەدین وەک ئادەمیزاد نیشان بدا، لە تاریق عەلی لە خاسیەتە مەزنەکانی سوڵتان کەم ناکاتەوە و وەک جەنگاوەرێکی مەزنی موسڵمانان نیشانی دەدا ، ئەو کەسەی بە هەزو تەکەشان و ماندوبوونێکی زۆرەوە ئۆرشەلیمی گرتەوە. خۆی ڤینس لۆمباردی Vince Lombardi (٢٠٠٣) لەسەر حەق بوو کاتێ گوتی ئەو سەرکردانە دروست ناکرێن بەڵکو لەدایک دەبن. ئەوان بە بە تەکۆشانێکی سەخت پەیدادەبن بە ئەوەی ڕۆڵێکی مەزن لە ژیانامەی خۆیاندا وازی بکەن. (ل ٣٧) سەڵاحەدین وەها لەدایک بوو تا ببێتە سەرکردە ئینجا هەم بارودۆخ و هەم چارەنووس ڕۆڵێکی مەزنیان لە

ژیاننام□یدا بینی. س□□اح□دین خ□ی ئ□م □استی□ی زانیو□، ئ□ویش کات□ک ب□ نووس□ر□ک□ی، وات□ ب□ ئیبن یاقوب د□□□ ک□ "چار□نووس و م□ژوو ئاو□زانی ی□کدی بوون تا من بک□ن□ ئ□و□ی ئ□م□□ ه□م، (تاریق ع□لی ١٩٩٨، ل ١٢). ه□موو پیاو□ م□زن□کان ل□ م□ژووی مر□قای□تیدا ئ□و ک□سان□ بوون، ک□ ل□ ژیانیاندا مج□زب□رز و پ□ ئامانج بوون، س□□اح□دینیش ل□وان□ □یزپ□□ ن□بوو□. ئ□و ل□ژیانیدا ت□نیا ی□ک تاک□ ئامانجی م□زنی ه□بوو□، ئ□ویش □زگارکردنی ئ□رش□لیم بوو□ ل□ چنگی خاچداران و دام□زراندنی ئیمپرات□ری□ت□کی □است□قین□ی موس□مانان ل□ جیهانی ئیسلامیدا. ه□ر ل□وکات□ی مندا□ بوو□، گو□ی ل□ چیر□کی سامناک بوو□ ل□بار□ی ئ□لقودس□و□ بوو□، ه□میش□ ل□ باوکی و ل□ شیر□ک□ی مامی چیر□کی غ□مناکان□ی ل□بار□ی چار□نووسی قودس□و□ بیستبوو. سو□تان گو□ی ل□و□ بوو□ ک□ ب□رب□ری□کان ب□یاریان دابوو س□رج□م ب□واداران (ب□ موس□مان و جوو□کان□و□) بکوژن، ئ□وانیان ل□ د□وری پ□رستگا و پ□یک□ری سول□یمان ک□کردبوو□و□ و ئینجا ئاگریان ل□ ئ□نواک□ ب□ردا. "ئ□وان ویستیان □ابردووی شار□ک□ بس□ن□و□ و ه□ر خ□یان ئاین□د□ی قودس بنووسن□و□، ئ□و قودس□ی ب□ ه□موومان د□گ□□□ت□و□، ب□ گ□لانی خاو□ن کت□ب" (تاریق ع□لی ١٩٩٨، ل ٣١-٣٢).

ل□ میان□ی ژیانی خ□یدا، ئ□و تووشی ز□ر س□رچ□ی پ□ ل□ ئاست□نگ و ش□□وکوشتاری دژوار بوو□، ک□چی ه□شتا خ□□اگر بوو تا ل□ ک□تاییدا بگات□ ئامانجی خ□ی. ئ□و ل□و ب□وای□دا بوو؛ "تاک□ □□گ□ ب□ ه□نگاوهاو□شتن ب□ پ□ش□و□ ل□م جیهان□دا ئ□و□ی ل□ □□ی س□رچ□یدا ه□نگاو بن□ی. خ□ ئ□گ□ر ه□ر ل□شو□نی خ□تدا ق□تیس بم□نیی□و□، ئ□وا خ□ر□تاو د□تسوت□ن□ و د□مری." (تاریق ع□لی ١٩٩٨، ل ٣٣). ب□ □□نو□نی خواو□ندان□ و ه□لوم□جی چار□نووسدار س□□اح□دین بوو□ س□رکرد□ی□کی □است□قین□ی موس□مانان و د□س□□اتی خ□ی ب□ه□ز و س□قامگیر کرد، ئ□و□ش ل□ □□ی ب□ی□ک□و□گ□یاندنی چ□ندین ه□ز و تیر□ی ل□ی□کترازاوی □□و□ند□ی جیهانی ع□ر□بی و ئ□وپ□□ی هاوپشتی ک□م□□ای□تی ل□ن□وانیاندا ب□دیه□نا تا م□ب□ست□ک□ی ل□ □زگارکردنی ئ□رش□لیم ب□دیب□ن□. ه□رو□ها ئیبن خ□لدونیش بای□خی د□مارگیریی (هاوپشتی) ب□ س□رکردای□تی □وون د□کات□و□: "س□رکردای□تی ت□نیا ل□ ل□ژ□ر س□رو□ری□کی □است□قین□دا پ□یداد□ب□، ئ□و س□رو□ری□ش ت□نیا ل□ □□گ□ی ه□ستی ب□ک□م□□ دروست د□ب□. ه□ر ب□ی□ پ□ویست□ س□رکردای□تیکردن ب□س□ر خ□□ک ل□ ه□ستی ک□م□□□و□ س□ره□□بدا، ک□ با□اتر□ ل□ ه□ستی تاکی ن□و ک□م□□□ ب□ت□نیا. (ئیبن خ□لدون، ل١٠١).

ل□گ□□ ئ□و□شدا و ل□ه□مان کاتدا نموون□یی س□□اح□دین پ□یو□ست بوو

بە ڕوونـــی و ڕاشکـــاوی ئامـــانج و قوڵـــایی هەر هەنگـــاوێکی بە
بەرفراوانکردنی هێزو گوڕی دەسەڵاتەکەی خۆی. بەگوێرەی ڕای ها. ئا.
ئار گیب H. A. R. Gibb (١٩٦٢) بە، سەڵاحەدین زۆر باش دەیزانی ئەو
کێشانەی ڕووبەڕوویان دەبێتەوە هەر بەتەنیا سیاسی نین، بەڵکو
کێشەگەلی ئاکاریی و کلتوریشن، ئینجا لەپێناو سەرکەوتن بەسەر
خاچداراندا، شتێکی حەتمی بوو هەموو گرووپە سیاسی و هێز و تیرە
ڕەوەنـــدە کۆچەرییەکـــان لە پشتێنەیەکـــی هـــاوپشتی کۆمەڵـــایەتی
(دەمارگیری/عەســەبییەت) و ڕەوشـــت و پـــاڵپشتی کلتـــووری ئیسلامـــی
شارستانێتی (ئاوەدانی /عیمران) یەک بخا. جارێکیان سەڵاحەدین بە
ژیاننامەنووسی خۆی بە بەهائەدینی گوت، ئەگەر هات و مرد، "ئەوا
پێناچی سەربازگەکانی (جەنگاوەرە ڕەوەندەکانی) جارێکی دیکە یەکڕیزی
خۆیان بپارێزن." ئیبن یاقوبیش کۆتایی کۆمەڵایەتییەکە بەم شێوەیە
باس دەکا:
"قاهیرە و دیمەشق، باسی بەغداش هەر ناکرێ، پڕن لە ماڵی لەشفرۆشی،
کە لاوە ڕیشدارەکان لەوێ هەموو پێویستییەکانی خۆیان دابین دەکەن،
و شوێنەکان بۆ هەر کەسێکن سەردانیان بکا. ئەمەش ڕێگە پێدراوە،
بەڵام کە ژنان باسی دەکەن، بۆنی میسک لە جەستەی یەکدی بکەن، ئیدی
ئەمە وەک ئەوە وایە ئاسمان خەریک بێ بەسەر زەویدا بکەوێ." (تاریق
عەلی ١٩٨٨، ل ٩٣).
تەنانەت هەروەک چۆن سوڵتان خۆی بۆ ئیبن یاقوب دەگێڕێتەوە، هیچ
یەکێتییەک لەنێـــوان پلەدارە جیاجیاکـــان و چینەکـــانی کۆمەڵگەی
موسڵماندا نەبوو:
"ئـــاخر چۆن هیـــچ دینێـــک دەبێتە تۆمارنـــامەیەکی تەواو کـــاتێک ئەو
جیـــاوازییە لە ڕاڤەکـــردن لەنێـــوان ڕێـــزی موســڵمانادا هەبێ؟ بـــا
نموونەیەک وەربگرین، شوێنکەوتووانی خەلیفەکانی فاتیمی هەمان
رێوشـــوێنی بڕوادارەکـــانی شوێنکەوتـــووانی خەلیفەی بەغـــدایان نییە.
هەمان شت بەسەر دینی ئێمە، دینی جولەکەدا پەیڕەوە. کە حوکم بکا
ئەو ڕێسا و قانون دادەنێ. (تاریق عەلی ١٩٩٨، ل ١١٤).
ئەوەی ڕاســتی بە ســەرهەڵدانی ســەڵاحەدین بەنـــد بـــوو بە هەبـــوونی
تـــوخمگەلی پەروەردەی و ژیـــاری (عمران/ئـــاوەدانی)ی ئیسلامـــی لە
کەسایەتی خۆیدا. ئاخر ئەو هەمیشە ڕاستگۆ و بەتەواوی دڵسۆزڕەفتار
لەئاست یار و نەیاردا دڵسۆز مایەوە. هامیلتۆن گیب Hamilton Gibb
یش لە کتێبەکەی خۆی بەناوی لێکۆڵینەوەیەک لە شارستانێتی ئیسلامدا
(١٩٦٢)دا پەســـنی ســـەڵاحەدین دەدا بەوەی تەنـــانەتی ئەو لەگەڵ
خاچدارانیشدا ڕاستگۆیانە ئاگربڕی ئاگربڕ بووە. لێرەدا هیچ نموونە
و تۆمارێک لەبەردەستدا نییە، کە سۆز و بڕوای خۆی شکاندبێ، بەڵکو
ئەو زۆر توند بووە لەگەڵ ئەوانەی سۆز و بڕوای خۆیان شکاندووە،

وەک ئەوەی ڕینەی کـــاتیلۆن Reginald of Chatillon و سوارچاکـــانی پەیکەر لێی فێر بوون.(گیبن ١٩٦٢، ل ١٠١). لەوەش پتر هەروەک گیبن ئاماژەی بۆ دەکا، ئەو پاشایەکی بەخشندە بوو، هیچ بایەخەکی بە پارە دانەنابوو، ئەو داهاتی میسری بۆ بەدەستهێنانی سوریا خەرج دەکرد، هی سوریاشی بۆ میزۆپۆتامیا، ئەوەی میزۆپۆتامیاش بۆ گرتنی فەڵەستین. (هاملتن ١٩٦٢، ل ١٠٤).

کەوتنی ئۆرشەلیم و سەرهەڵدانی سەڵاحەدین

بەگوێرەی غادە هاشم تەلحەمی (١٩٩٦) بێ، لەنێو شارە پیرۆزەکان لە ئیسلامدا هەمیشە ئۆرشەلیم شوێنەکی پیرۆزی لای موسڵمانان هەیە، کە وەک چەقی گەردوونی و یەکێتیی بیروباوەڕیان لێی دەڕوانن. بۆ جووەکانیش ئەو شوێنە پیرۆزە، کە موسا فەرمانی بە میللەتەکەی خۆی کرد بۆی بڕۆن و لێی بژین؛ لەکاتێکدا کریستیانەکانیش بڕوایان وەهایە، کە عیسا لەسەر خاکەکیدا ڕۆیشتووە هەر لەوەش لەخاچ دراوە و هەر لەوەش هەڵساوەتەوە بۆیە بووەتە پیرۆزترین شوێنی بۆ پەرستن. پیرۆزییەتی ئۆرشەلیم بۆ موسڵمانان لە ڕێی سروش و هەڵکشانەوە لە قورئـــانی پیـــرۆزەوە هـــاتووە، کە پەیوەســتە بەو گەشتە شەوانەیەی محەمەد پێغەمبەر لە مزگەوتی حەرامەوە لە مەککە بۆ مزگەوتی ئەقسا لە ئۆرشەلیـــم، یـــان لای پەیکەری سولەیمـــان، ئەمەش ســاڵێک بەر لە کۆچکـــردن (٦٢١ی زایینـــی) بـــووە، ئەو شەوەڕەوەی بە ئیســراومیعراج ناســراوە. تەنـــانەت بەر لە کۆچکـــردن بۆ مەدینە لە ٦٢٢ی زایینـــی، محەمەد پێغەمبەر لەکاتی نوێژکردندا ڕووگەکەی ئۆرشەلیم بووە، بەم شێوەیە بەشوێن دابونەریتی جووەکاندا دەڕۆیشت تا ئەو کاتەی ئەڵڵا فەرمانی پێکرد ڕووی خۆی بە مەککە وەربگەڕێ. لەوەش پتر، غادە هاشم تەلحەمی (١٩٩٦) دیسان ئەوە دەنووسێ؛ گۆڕینی ڕووگە(قیبلە) هەوڵێک بوو لە لایەن محەمەد پێغەمبەرەوە بۆ ئەوەی هەردوو دینە پێشووەکەی ئیبراهیمی لەیەک جیابکاتەوە و ئۆرشەلیمیش ئاراستەیەکی ئایندە بۆ خۆی وەربگرێ. کەواتە، ئۆرشەلیم هەر لە ڕۆژگاری زووەوە لە ویژدانی موسڵماناندا نەخشی هەبووە، سەڵاحەدینیش لەو بڕوایەدا بووە تا ئەوکاتەی لەدەستی بێبڕوایان دەرنەهێنرێ، ئەوا جیهانی ئیسلامی بە فراژیی خۆی نامێنێتەوە.

لەگەڵ ئەوەشدا ئۆرشەلیم بەر لە شاڵاوی خاچدارەکان نموونەیەکی نـــاوازەی مەڵبەنـــدێکی لێبـــوردەیی ئیسلام بـــوو. بەگـــوێرەی مستەفا ئەلحەیـــاری Mustafa Hiyari (١٩٩٠)، زانـــا نـــاودارەکەی ئەنـــدەلوس، ئیبن ئەلعەرەبییش لە کتێبەکەی خۆی (رحلة)دا ئاماژە بە ئۆرشەلیم دەدا وەک ژینگەیەکی لەباری زانست و زانیاری، ئەمەش لەوکاتەی لەوە

بابەتی بە کتێبەکە کەکردووتەوە، ئەوکاتەی لە ١٠٩٣ی زایینیندا تێیدا ئاکنجی بووە. لەوێدا کۆڕ و مەزگردی گەورە زانایانی موسڵمان و دەمەتەقەی شایستەی پیاوانی ئایینی لەنێوان موسڵمان و جوولەکە و کورستیاندا هەبووە (بڕوانە مستەفا ئەلحەیاری ل١٣١). : سەڵاحەدین هەر خۆیشی بەوای بە هەزی زانین بووە، قسەی نەستەقیشی لەبارەوە هەیە: خۆون ببینی و بیزانی باشترە لەوەی نوێژ بیکەی هیچ نەزانی (تاریق عەلی ١٩٩٨، ل ١١)، ئەمەش سەلماندویەتی کە لە ماەباتی ئەودا بوار و دەرەتانی هزر و بیرکردنەوە چەند فراوان بووە.
تاریق عەلی لە میانەی کتێبەکەی سەڵاحەدین (١٩٩٨) دا ئاماژەی بە جیاوازی یەکلاکەرەوەی نێوان شارستانێتی کریستیان و موسڵمانان داوە، هەروەها دژە ڕوانینە ئەوروپییەکەشی لەبارەی کلتوری ئیسلامی سەدەکانی ناوەڕاست نیشان داوە. لە ١٠٩٩، ئەوکاتەی پەلاماردەرە فەرەنگییەکان دیوارەکانی ئەرشەلیمیان گەمارۆدا، بە ئاکنجییەکانی شارەکە سامناکترین ڕۆژگار بوو. خاچداران لە حوزەیرانی ١٠٩٩زایینیدا لە دیوارەکانی ئەرشەلیم نزیکبوونەوە و بە نزیکەی چل ڕۆژ ئابڵوقەی ئەرشەلیمیان دا. هەر بەگوێرەی مستەفا ئەلحەیاری(١٩٩٠) ئەوان لە ١٥ی تەمموزی ١٠٩٩دا بەسەر شارەکەیان دادا، ئەوسا کوشتوکوشتاری شارەکەی بەدواداهات. ئەوان زیاتر لە حەفتا هەزار کەسیان لە خەڵکەکەی ئەوێ کوشت و ئەرشەلیمی موسڵمان لە سەرجەم ئاکنجییەکانی بەتاڵ کرا (مستەفا ئەلحەیاری ١٩٩٠، ل١٣٨).

بەپێچەوانەی کلتوری سیاسی ئیسلامی کە لەسەر بنەمای هاوپشتییەکی کۆمەڵایەتی بەهێز (دەمارگیریی) ڕۆنرابوو، کەچی کلتووری سیاسی فەڕەنگی (ئاوەدانی/عیمران) وەک لاواز پەرەنەسەندوو نیشان درا بەوەی خاوەن سۆز و قسەی خۆیان نەبوون و زۆرجاریش بە سوودەکی دونیایی ناپاکییان لە هاوپەیمانەکانیان کردووە. ئەوان هەر بەڕاستی هەستی دەمارگیریان لەنێو ڕیزی پلەدارەکانی خۆیان لەدەستدابوو، وەک شیرازەترازاو وەک کەسانی دژبەیەک لە ڕەفتار و گفتارە کۆمەڵایەتی و سیاسییەکانیان دەرکەوتن. هەرچەندە هەردوو پاشای ئینگلستان و فەڕەنگستان لە پاپاوە بانگەوازیان بۆ کرا، بەڵکو لەشکر و هێزەکانیان یەکبخەن و شەڕەفی خاچدارەکان بکەنەوە (تاریق عەلی ١٩٩٨، ل٣٢١)، کەچی ئەوان هەشتا لەسەر یەک پرسیش یەکانگیر نەبوون. لە سەرەکی دیکەوە، هەرچی سەڵاحەدین بوو پەیوەندییەکی هاوئاهەنگی لەگەڵ هەزی سەربازی و ڕاوێژکارە سیاسییەکان هەبوو، هەمووشیان یەک بانگەوازیان هەبوو؛ “سەرباز و تیرهاویژ و شمشێربازیان لەسەرتاپای قەڵەمڕەوییەکە بە ئەو پرسە

لەیەک کەببنەوە." (تاریق عەلی ١٩٩٨، ل٢٣٥). سوڵتان بە میرزادە و دەرباری خۆی گوتبوو، کە "ئەو ڕەسا سادەیەی (دەمارگیرییە) یەکەمین ڕۆژانی بیروباوەڕیان بیردەخاتەوە" (تاریق عەلی، ١٩٩٨، ل٢٣٦). تاریق عەلی ئاماژە بەوە دەکا، هەستی ئەو هاوپشتییە قووڵەی نێو سەربازانی سەڵاحەدین بەهۆی هەستی دەمارگیرییەوە بوو، چونکە ئەگەر ئەوان لە ڕاونانی فەرەنگ لە ئۆرشەلیم (ئەلقودس) سەربکەون، ئەوا ئەو لەشکرەی پێکی دەهێنن لە تەواوی مێژوودا یاد دەکرێتەوە.(تاریق عەلی ١٩٩٨، ل٢٣٩). هەروەک تاریق عەلی لەسەر زەمانی سوڵتان سەڵاحەدینیشدا دەگێڕێتەوە: "ڕیچارد لاینهارتی (شێردڵ) و پاشای فەڕەنگستانیش هەرگیز لە نێوان خۆیان ڕێکنەدەکەوتن و ڕقوکینەی نێوانیان تادەهات لەگەڵ یەک توندتر دەبوو، تا ڕادەیەک بەسەر خواستیان بۆ زاڵبوون بەسەر ئەمەدا سەرکەوت" (تاریق عەلی ١٩٩٨، ل ٣٤٨). وەنەبێ شاڵاوی خاچداران هەر لەنێوخۆیاندا ناتەبا بووبن، بەڵکو ستراتیژێکی سیاسیی ڕوونیشیان بۆ ئەرکەکەیان لە وڵاتی پیرۆزدا نەبوو.

ئیبن یاقوبیش باسی ئەوە دەکا، زۆر لە شەفارەکان(سووسەکاران)ی فەرەنگ زانیارییان لەبارەی کورتهێنی نەبوونی هاوپشتی لەنێوان سوپای ئینگلیزدا هەبوو. کاتێکیش ڕیچارد بەبێ تەواوکردنی ئەرکەکانی وڵاتی پیرۆز جێدەهێڵی، زۆر لە لۆردە فەرەنگییەکان نەردەیان بۆ لای سەڵاحەدیندا نارد، "نامرادانە داوای پارێزگارییان لە سەڵاحەدین دەکرد بۆ ئەوەی لە دژی یەکدی بیانپارێزێ (تاریق عەلی ١٩٩٨، ل٣٤٨). لەوەش پتر، ئامانجی سەرەکی ڕیچارد گەڕانەوە بوو بۆ ئینگلستان تا تەخت و تاجەکەی لە دەست برا ڕکابەرەکەی ڕزگار بکا. هیچ کام لە سەرکردەکانی لەشکری کرستیانی مجەزبەرزیی دینیی خۆیان بۆ ڕزگارکردن و پاراستنی وڵاتی پیرۆز نیشان نەدا. کەواتە تاریق عەلی هاودژی نێوان جیاوازییە کلتوری و سیاسییەکانی نێوان شارستانەتی موسڵمان و ئەوروپییەکان نیشان دەدا و بە توندیش گوتنەکانی مێژبەندە ئەوروپییەکان لەبارەی مێژوی موسڵمانان ڕەتدەکاتەوە و هەڵوەستی دژە دەستوەردان نمایش دەکا.

سەڵاحەدین دوای گرتنەوەی ئۆرشەلیم لە ئۆکتۆبەری ١١٨٧دا، بە جوامێرترین شێوەی ژیانی خۆی دەجووڵێتەوە، ئاخر ژیانی نزیکەی ١٠٠٠٠٠ کرستیانی ڕزگار دەکا، هەروەها لە ڕێی پەیمانێکی ئاشتیشدا گەڕانەوەیەکی سەلامەتیان بۆ مسۆگەر دەکا. بەڵگەهاییەوە، ئەو لە پێگەیەکدا بوو بەدوای تۆڵەکردنەوەی خۆیدا بگەڕێ، بەڵام وەهای نەکرد، چونکە باوەڕە ئیسلامییەکەی فێریکردبوو دلۆڤان و لێبوردە

ب□. ل□ پ□یام□کی ب□ ی□ک□ ل□ سوارچاکانی ف□□□نگی ب□ناوی بلیان، ئ□و□ی ب□بیـــــرد□ه□ن□ت□و□: ب□ خ□□ک□ک□ی خ□ت ب□□، ئ□م□ ئ□و □□فتار□تان ل□گ□□دا ناک□ین ک□ پ□شتر ئ□و□ کات□ ب□ ی□ک□م جار شار□کـات گـرت، کردتـان… ئ□وان ئ□و□م ب□بیـرد□ه□نن□و□ ه□مووممـان ب□وامان ب□ چاو ب□چاو و دان ب□دان ه□ی□.” (تاریق ع□لی ١٩٩٨، ل ٣١١). سو□تان س□□اح□دین ئ□وپ□□ی ل□بورد□یی ب□رامب□ر ژن و مندا□□ کریستیان□کان ب□کاره□نا و ب□ بلیانی □اگ□یاند ئ□و خ□□ک□ک□ی خ□ی ه□ورکرد□ت□و□ و پ□یگوتون ئ□م□ ه□مومان ئ□هلی کت□بین و شار□ک□ش ب□ ه□مـوو ئ□وان□ی□ ک□ ب□ویـان ب□ کت□ب□ک□ ه□ی□. “ب□ ژن□کانتـان ب□□ ئازادان ت□نان□ت ئ□گ□ر ن□توانن پار□ی فدی□ی خ□شیان بد□ن… بلیان ک□وت□ چ□ک و دام□نی ک□واک□ی س□□اح□دینی ماچ کرد” ٠تاریق ع□لی ١٩٩٨، ل٣١١). “ئ□و□ی□ ه□زوگـو□ی سو□تان□ک□مـان، تـا □اد□ی□ک ه□ر ه□وا□ی نزیکبوون□و□ی ئ□و دوژمنی د□ت□قاند. ئ□وان خ□ ن□چووبوون□ ج□نگ، ب□□کو ل□بری ئ□و□ کشابوون□و□ ن□و س□ربازگ□ک□یان” (تاریق ع□لـیـی ١٩٩٨، ل٣٣٤). تـاریق ع□لـی ز□ر خاسـی□تی بـاش و چـاکی س□□اح□دینی گ□□او□ت□و□. “ه□رگیز وچانی ن□د□دا. ئ□و ش□وان□ زیاتر ل□ دوو یان س□ س□عات زیاتر ن□د□نوست… ئ□و پ□نجا سا□ بوو، ب□□ام و□ک ئ□و□ی بیست سا□ان ب□، ئاوا س□رباز□کانی د□بردن□ ن□و گ□□□پانی ج□نگ، شمش□ر□ک□ی ب□ باک ل□ جیهان ب□رزد□کرد□و□. ه□شتاش د□مزانی ک□ ئ□و ز□ر ل□بار□ی پ□گ□ی ل□شکر□ک□ی نیگ□ران□… ئ□و ه□میش□ س□ری ب□رز □اد□گرت. ئ□و ح□زی ب□ پیداه□□گوتن ن□د□کرد و گو□ی خ□شی ل□ ئاست پ□سندانی زیاد□□□ی ک□□ د□کرد، ک□ بووبوو□ ب□ش□ک ل□ ژیانی □□ژانی ق□□ا. ه□میش□ ب□ خ□شیی□و□ ئ□رکی ئ□وانی دیک□ی □اد□پ□□اند. (تـــاریق ع□لـــی ١٩٩٨، ل. ٣٣٦). ل□ خ□ی ئ□و□ میتـــافیکشن□کی پ□ستم□د□رن□ی□، ئاخر د□ق□ک□ خودی قس□ک□ی خ□ی ل□باری□ک د□ترازین□ کات□ک تاریق ع□لیی نووس□ر د□نووس□ ک□ س□□اح□دین “لاوازیی□کی ز□ری ب□ ق□ر□واش□کانی ه□بوو.” (تاریق ع□لی ١٩٩٨، ل ٣٣٦). نووس□ر چ□مکی □□ژئاوایی ب□ ح□تمیبون و □□□ی چار□نووس ب□ □وخانی موس□مانان ل□باری□ک ه□□د□وش□ن□ و ئاماژ□ ب□نات□بایی و کورته□نی دیسپلین و□ک ه□کار□کی □استـ□قین□ ب□ شکست□ک□یان د□کا. س□□اح□دینیش ه□مان □وانین ل□گ□□ ئیبن یاقوب د□گ□□□ت□و□ ک□ د□□□:

“ئ□و□ی ئ□م□ ل□ـی ت□نـاگ□ین ئ□و□ی□، هیـچ سـ□رک□وتن□ک ب□ب□ شکست ناب□. ت□نان□ت داگیرک□ر□ م□زن□کانیش م□ژوش تووشی ژانوناس□ری پـاش□کش□ بـوون□. ئ□م□ ب□ ل□ب□اوی و سـ□قامگیری کـورته□نین. ه□ر ت□نیا دوای چ□ند شکست□کی ک□م ور□مان داد□ب□ز□، گیانمان لاواز د□ب□ و دیسپلینمان نام□ن□. ت□ ب□□ی ئ□و□ ل□ ئ□ست□ر□کانمان نووسرا ب□؟ ت□ ب□□ی ئ□م□ ه□رگیز ن□گ□□□ین؟ ئ□ر□ ب□ب□ز□یی ق□د□ر وامان ل□د□کا

بەردەوام ناسەقامگیر بین؟ باشە لە ڕۆژی پەسەاندا چۆن وەڵامی جوبرائیل بدەینەوە کاتێک لەمان دەپرسێ: "هە شوێنکەوتووانی محەمەد پێغەمبەر، ئەرێ بۆچی لەکاتی زۆر تەنگانە، لەڕووبەڕووبوونەوەی دوژمندا خۆتان هاوکاریی یەکدیتان نەکرد؟" تاریق عەلی ١٩٩٨، ل ٣٣٨).

تاریق عەلی بە لەدەرگەدانی فرەڕوانگەیی پۆستمۆدێرنە چیرۆکی سەدەکانی ناوەڕاست دەقەڵز دەکاتەوە، هەوڵدەدا موسڵمانان لە تیرۆرزم و توندوتیژی جیابکاتەوە. تاریق عەلی شارستانیەتی ئیسلامی (ئاوەدانی/عیمران) وەک کلتورێکی یەکجار ئاڵۆزوبەڕێز دەخاتەڕوو، کە بەتەواوی لە بەدحاڵیبوونەکەی میدیای خۆرئاوایی جیایە و هەروەها لە ڕوانینی هینتگتن جیایە بەوەی گوایە موسڵمانەکان لەڕووی کلتوری سیاسیەوە کورتهێنن. ڕۆمانی کتێبەکەی سەڵاحەدین لە نووسینی تاریق عەلی وێنای دژەڕوانینی ئەوروپیانە دەکا و ئەوە دەخاتە ڕوو، کە موسڵمانەکان لێبوردە و ئاشتیخواز و خاوەن و ناجنسین، ئەمەش کاتێک بە کریستیانەکان بەراورد دەکا لەوەی شەڕانگێز و ناڕاستگۆ پیس و لەڕووی هزریشەوە لەخوار ئاستی موسڵمانان بوون. ئەوەی ڕاستی بێ ئەرکی بژارکردنی بە مێژووی کۆلۆنیال کردوە و هەوڵیداوە کەشمەکەشمی گوتاری بەردەوامی ڕۆژئاوا لەبارەی ئیسلامۆفۆبیا بخاتەڕوو، دیاریشە نیگەرانە لەو پەیوەندییە هەنووکەییەی نێوان ئیسرائیل و فەڵەستین. هەر بۆیە بە مەبەستی ڕۆزگارێکی دیاریکراو لە مێژووی سەدەکانی ناوەڕاست دەهێنێتەپێشەوە، ئەوکاتەی موسڵمان و جوو لە پەیوەندی ئاشتیانەی خۆیاندا بوون و هەوڵیش دەدا بەسەتێ بیرۆکەی هاوپەیمانەتی جوو. کریستیان بەوەی حاڵەتێکی سەقامگیری مێژوویی هەبووە، ئینجا کار بە توندوتیژبوونی پەیوەندییە نەریتییەکانی جوو-ئیسلام دەکا. لەوەش پتر، هاوپشتییەکی گەورەی نێوان موسڵمان و جوو لەدژی خاچدارەکان نیشان دەدا. ئیدی تاریق عەلی لە ڕێگەی نیشاندانی ئەم وێنانەوە ئاوڕێکی ڕەخنەئامێزانە لەو ڕەوشە هەنووکەییەی ئێستای ئیسرائیل و فەڵەستین دەداتەوە و کێشەکە وەک پرسێکی کۆلۆنیالی نیشان دەدا، لەوەی تێکگیران و ململانێیەکی ئایینی بە لەنێوان موسڵمان و جوودا.

لە دووی ئەکتەبەردا ساڵیادی ڕزگارکردنی ئۆرشەلیمە لەدەست خاچدارە کاسۆلیکەکان و بە بەشداریکردن لەو بۆنەیەدا، سەڵاحەدین بووەتە هێمایەکی مێژوویی سەرکرایەتییەکی مەزن. هەرچەندە زۆر کەس لەو بڕوایەدان، کە یادکردنەوەی بیچمە مەزنەکانی مێژویی وەک سەڵاحەدین لەنێو ئەو کۆمەڵگایانەی ئاوەدانی /عیمران (شارستانیەتیان) لاوازە و لەڕووی سەربازیشەوە کورتهێنن وەک عەرەب شتێکی باوە. هەندێکیش بۆیە یادی دەکەنەوە تا قەرەبووی ئەو ژانوناسۆرەی ئێستا تێیدان

بک□ن□و□ ز□ر ل□ ئ□وانی دیک□ش ب□دوای س□□اح□دین□کی نو□دا د□گ□□□ن تا □زگاریان ب□ ل□د□ست ئ□و دا□سان□ ئاسایشا پر□زیی□ی ل□لای□ن □□ژئاواو□ ل□ ب□رانب□ریان و□ستاو□. م□ژووش س□لماندوویی□تی ه□ر کات□ک شارستان□تی ئیسلامی تووشی □□ژی ت□نگان□ی خ□ی هاتب□، ئ□وا ل□ □□ی ش□□□سوار و جوام□ر□کی و□ک س□□اح□دین پار□زراون ئ□و کات□ی ب□ خاسیی□ت□ جوان و ز□□ین□کانی دژی زو□موز□ر و چ□وساند ن□و□ی و□ستاو□ت□و□.

ئ□نجام

تاریق ع□لی ل□ □□مانی کت□ب□ک□ی س□□اح□دیندا س□رهه□□دانی بن□ما□□ی ئ□یوبی ل□ژ□ر سای□ و س□رکردای□تیی□کی ب□ه□زی و□ک س□□اح□دین و ک□وتنی کریستیان□کان ل□ ئ□ورش□لیم نیشان داو□. ئ□و ل□□□ی □□چ□□□ک□ □□و□ندیی□/ک□چ□ریی□ کوردیی□ک□ی خ□ی س□رکردای□تی جیهانی ع□ر□بی کرد و ئ□ورش□لیمی ل□د□ست خاچدار□کان د□رهه□نای□و□، ئ□م□ش ل□□□ی ی□کخستنی ع□ر□ب و ئافراندنی ب□ه□زی ه□ست□کی ب□ه□زی د□مارگیری/ع□س□بی□ت (هاوپشتی ک□م□□ای□تی) ل□ ن□وانیان. ئ□فسان□ی س□□اح□دین و ل□ ن□و گوتاری ئ□ورووپی و ب□ پ□ی ت□پ□□بوونی □□ژگار ل□ پا□□وان□کی جوام□ری□و□ ب□ ج□نگاو□ر□کی ک□م□ و ف□□زان گ□□او□، ه□رچ□ند□ ن□شتوانراو□ ل□ ب□های بای□خی ئ□فسان□ی ش□□ی خاچدار□کان ک□م بکر□ت□و□. ب□لار□دابردنی ک□سای□تیی□ م□ژوویی□کان ل□ ئ□د□بی پ□ستم□د□رن ب□گشتی و ب□ش□و□ی□کی تایب□تیش ل□ میتافیکشنی م□ژوویی‌دا شت□کی ز□ر باو□. نمایشکردنی تاریق ع□لی ب□ پا□□وان□کی موس□مان خ□ی د□ب□ت□ گرفت ئاخر ئ□و ل□و میتافیکشن□ک□ی س□□اح□دین و□ک پیاو□ک ب□خ□ی و ئامانج و ک□سای□تیی□کی ب□رز□و□ ب□□ام ب□ ل□□ووی ه□و□سبازیی□و□ ئاستنزم نیشان د□دا. تاریق ع□لی، س□□اح□دین و□ک پیاو□ک پ□ ل□ گ□ب□ند و چ□ژیی مر□یی نمایش د□کا، ب□□ام ب□ژنوبا□ای ه□شتا ه□ر ب□رز□ چونک□ ئامانج□ک□ی ب□وپ□□ی شک□ و ئاو□ز□و□ ب□دیه□نا. ل□م□ش زیاتر ه□□و□ست□ چاک□کارییی□ک□ی ل□گ□□ ن□یار□کانیدا، ن□خاسم□ ل□گ□□ کریستیان□کان ئ□وا خ□س□□ت□ م□ژوویی□ک□ی کردبوویی□ پا□□وان□کی ئ□فسان□یی. ه□ر ب□□استیش گرتن□و□ی ئ□ورش□لیم ناوناوبانگی ئ□وی ل□دوای عوم□ری خ□لیف□ی دوو□م گ□یاند□ لوتک□، عوم□ریش ئ□و ک□س□ بوو ل□ ٦٣٧ی زایینیدا ب□ ی□ک□مین جار د□ستی ب□س□ر ئ□ورش□لیمدا گرت. ه□موو ئ□و س□رک□وتن□ م□زن□ ئ□ست□م د□بوو ئ□گ□ر هاتبا و س□□اح□دین ماخ□ی خاسیی□ت□کانی خ□لدونیان□ ب□ س□رکرد□ی□کی م□زن ن□بوای□ و هاوپشتی ک□م□□ای□تی (ع□س□بی□ت/ د□مارگیری)ل□ ن□و ه□زو تیر□ نات□با و پ□رشوب□او□کان و د□ست□و تاقمی خان□واد□ی ئ□یوبی ب□دین□ه□نبا. ه□رو□ها کت□ب□ک□ی

س□□اح□دین بای□خی م□ژووی و ئایینی شار□ پیر□ز□ک□ی ئ□رش□لیم، ک□ ب□گشتی ب□ ه□رس□ ئاین□ ئیبراهیمیی□کان و ب□تایب□تیش ب□ ئیسلام گرنگ بوو، گ□□اند□و□؛ ه□رو□ها ئ□و ململان□ی□ س□ق□□ی□ ب□ □□وشی ئ□ستای □□ژه□□اتی ناوین گر□د□دات□و□. دووبار□ د□ستب□س□رداگرتن□و□ی ئ□رش□لیمی داگیرکراو دیسان پ□ویستی ب□ س□□اح□دین ئ□ی□وبیی□کی دیک□ ه□ی□، خ□ ئ□گ□ر ئ□و هاوپشتیی□ ک□م□□ای□تیی□ (ع□س□بیی□ت/د□مارگیریی□)ش ل□ لای□ن موس□مانان ن□ی□ت□ دی، ئ□وا ئامانجی پ□رستن ل□ م□سجیدی ئ□قسا ه□رگیز ب□دینای□ت.

ه□ر ب□ی□ س□رهه□دانی ب□هاری ع□ر□بی و و ش□□ش و ه□رای و□اتانی ئیسلامی ل□ □□ژه□□اتی ناویندا پ□یو□ست□ ب□و ه□شیاریی□ م□ژوویی□ و □□شنبیریی□ی پاش ج□نگی خاچدار□کان. ب□ ب□دب□ختیش خو□ندن□و□ی ئیسلامی ئ□ستا، کورد و فارس و تورکی خستوت□ پ□راو□ز و ب□ش□و□کی س□ر□کی ه□ر ع□ر□بی کرد□ت□ چ□قی بازن□. ئ□و نات□بایی□ پ□رت□وازیی□ی د□و□□ت و د□ست□و تاقم□ ئیسلامیی□ ج□رب□ج□ر□کان ل□ ب□رژ□و□ندی کریستیان و جوول□ک□ن، ئ□وان□ی ب□ی□ک□و□ و ل□ژ□ر ی□ک س□رکردای□تی ل□ ن□ت□و□ ی□ککرتوو□کان و پ□یمانی باکووری ئ□ت□□سی کارد□ک□ن. دانپ□دانانی جورج ب□ش ل□ وتار□ س□ر□کای□تیی□ک□ی خ□ی ل□ دوای □وودا□کانی ١١ی س□پت□مب□ردا گوتی ئ□و□ی □استی ب□ ج□نگی جیهانی ل□دژی تیر□ر ت□□□کردن□و□ ی□ک□ ل□ ج□نگی خاچدار□کان و ژیاندن□و□ی دیارد□ی ب□ی□ککدادانی م□ژویی و کلتوری ل□ن□و شارستانی□کاندا. پ□لاماری ئ□مریکا ب□ س□ر ع□راق و ئ□فغانستان ش□و□ی□کی ج□نگی خاچدارانی و پ□ستم□د□رن بوو ل□لای□ن کریستیان□ □□ژئاوایی□کان و پشتگیری م□عن□وی و س□ربازییان□ی و□ات□ ی□ککرتوو□کانی ئ□مریکا ک□ ب□ گومان ب□ قازانجی ئیس□□ائیل ت□واود□ ب□ ل□دژی د□و□□ت□ ع□ر□بیی□کان و □□کیش ل□گ□□ هزری ه□شیاریی م□ژوی و کلتوری قوو□ ل□بار□ی ئ□رش□لیم د□ت□و□، ه□رو□ک چ□ن ش□□□کانی ئ□و دوایان□ی ئ□مریکا یارم□تید□ر بوو ب□ □وانگ□ی □□ژان□ی ئیسلامی ل□ و□اتانی □□ژئاوادا. چ□بوون□و□ی ت□ق□کردنی ب□ک□م□□□ی چ□ندپات□و□بوو و □شتنی خو□نی تاک□کان ب□ه□ی ئ□و □ق و کین□ و ئ□و ک□ب□ک□ی□ پ□نگاو□ی ن□وان ئ□و ه□وادارا ن□ی ه□ردوو دین□ س□ر□کیی□کان□، ئیدی ل□پ□ناو ب□دیهاتنی ئاشتی و ئارامی جیهانی، ل□س□ر کریستیان و موس□مانان پ□ویست□ خ□یان ل□ □□گو□یش□ م□ژووی□ ب□ی□کدادان□ خو□ناویی□کان □زگار بک□ن. و□□ای ئ□و□ی میتافیکشن□ک□ی تاریق ع□لی د□ق□کی خ□ه□گ□□□و□ی□ و لاسای□کی ت□وسئام□زان□ی ک□سای□تی س□□اح□دین، ئیدی چ□مکی تایب□تیی□ک□ی خ□ی ل□م□□ پ□گ□ی م□زنیی موس□مانان ل□بار□ک د□ترازین□، ک□چی ل□گ□□ ئ□و□شدا ئ□و س□□اح□دین و□ک ه□مای□ک ب□ ب□ی□کگ□یشتنی □□ژه□□ات و □□ژئاوا

د□بین□ و گرفت ل□ گوتاری م□ژووی ل□بار□ی س□□اح□دین و ش□□□کانی خاچدار□کاندا د□بین□، ک□ ت□یدا ئاراست□ی□کی فر□□وانین د□بین□ و ه□رو□ها ب□ م□ژووی پ□ستم□د□رن□ی جیهانی ئیسلامی د□ب□ست□ت□و□. ب□کورتی ئ□م نووسین□ د□گات□ ئ□و ئ□نجام□ی ک□وا ه□ر کات□ک موس□مانان هاوپشتی ک□م□□ای□تی (ع□س□بی□ت/د□مارگیری)ی خ□یان ل□گ□□ باشترین توخمی شارستانیی□ت(عیمران / ئاو□دانی)یان د□□اند، ئ□وا شکست د□خ□ن و ب□□د□ددر□□ن، ه□رکات□کیش س□رکرد□ی□کی ب□ه□زیان ه□بوو، هاوپشتی ک□م□□ای□تی ب□دیه□نا و خاسی□ت□ □استقین□کانی شارستان□تی ت□دا □□نگدای□و□، ئ□وا س□رک□وتن ب□دید□نن.

پ□یماننام□ی ل□زان.. س□د سا□ دا ب□شکاریی و بند□ستی!..
ش□فیقی حاخی خدر

ل□ نزیکبوون□و□ی س□د□ی□ک ب□س□ر م□رکردنی پ□یماننام□ی ل□زاندا، دیار□ قس□ی□ک، یان باشتر وای□ ب□□ین ترس□ک ل□ن□و تو□ژی □□شنبیران، ن□خاسم□ سیاسیی□کان پ□یدابوو□، گوای□ دوای س□د سا□ ل□ □□کک□وتنی ن□ام□ک□ م□ترسیی□کی گ□ور□ ب□ ه□□و□شان□و□ی ه□ی□، ک□ ل□گ□□ خ□یدا ل□ک□وت□ی□کی دژوار ب□س□ر ناوچ□ک□دا د□ن□ و ئ□و□ی پ□ی د□گوتر□ میساقیی میللی گ□ور□ی تورکیا □□بر□و□ی ب□ر□و واقیعبوون و□رد□گر□ و ب□ش□کی ز□ر ل□ □□ژه□□اتی ناوین، ل□ن□ویشیاندا ب□ ش□و□ک□ی د□ستنیشانکراو، کوردستانی باشوور، یان ویلای□تی موس□ و□ک جارانی ب□ر□ بک□و□ت□و□ بن ج□□وی تورکیا. ب□م□ هاتن□و□ی س□ب□ری شوومی د□و□زم□ک□ ل□ئان و ساتدای□!

ئ□و□ی □استی ب□ ئ□م گوای□ی□ ب□گو□ر□ی ک□م□□□ ب□□گ□وب□ندی قانوونی و سیاسیدا ب□ بن□مای□. ب□داخ□و□ ئ□م ترس□ وای□ه□اتوو□ دوای سا□□کی دیک□ وا ل□ تورکیا بکا، بب□ت□ د□و□ک، کوردستان قووت بدا، و□ک ئ□و□ی ه□سار□ی□کی گ□ور□ ی□ک□کی ل□خ□ی بچکۆل□تر ه□□لوش□.

ئ□و□ی □استی ب□ س□ر□تای س□د□ی □ابردوو ب□ ک□م□□□ک □ووداوی گرنگ و چار□نووسساز ئاوس بوو، ب□ ش□و□ی□ک ن□خش□ی □□ژه□□اتی ناوین و ه□ند□ ه□ر□می دیک□ی جیهانی ل□ ئ□وروپا س□رل□نو□ دا□شت□و□.

هەڵبەتە لەناو ئەو هەموو ڕووداوە گرنگانە، کە تا ڕادەیەک وەک دەرچەیەکی هەژانی ناوخۆیی بوو لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست و سەرلەنوێ داڕشتنەوەی دەوڵەتی تورکیا بوو، ئەمەشیان زیاتر لە ڕێککەوتننامەی لۆزانەوە بەرجەستە بوو.

بە ئەوەی لەم پەیماننامەیە، یان بە جۆرێکی دیکە لەو ڕێککەوتننامەیەی نێوان هێزە براوەکانی دوای جەنگی جیهانی و دوای زنجیرەیەک لە پەیماننامە و ڕێککەوتننامەی نێودەوڵەتی و دووقۆڵی هاتنەئارا لە لایەک و ئەو هێزە سەرهەڵدەرەی لەسەر ئەرزی واقیعی تورکیا و لە جێهەواری دەوڵەتی خەلافەتی عوسمانی جیپێی خۆی قایمکرد، کە تورکیای نوێ بوو، یان وەک دەگوترێ تورکیای ئەتاتورکی دامەزرێنەری ڕژێمە نوێیەکە بوو هاتە کایە. هەر بۆیە ئەم پەیماننامەیە زۆر گرنگ بوو، گرنگییەکەشی لە ئەنجام و بەرکەوتەکەیدا بوو، بەوەی مۆرێک بوو بە نێوچاوانی ئەو نەخشە و پلانانەی لە لایەن هێزە ڕکابەراکان لەو سەردەمەدا و لە میانەی جەنگ و پێنج ساڵی دوای جەنگەکەش لە ئارادابوو، سا بەوەی ئامانجیان بەدیهێنا بێ یان هەر هەندێکیان بەدیهێنا بێ، یاخود بەدیان نەهێنا بێ، بەم جۆرە ئافەریدەکردن و دانان بوو بە قەوارە و دۆخی یەکلابووەوەی دوای جەنگ، هەر بۆیەشە ئێستا وا خەریکە تەمەنی ئەم پەیماننامەیە خۆی لە یەک سەدە بدا. بۆ تێگەیشتن لە بایەخی ئەم پرسە مەزنە، کە بێگومان لە خۆڕا و لە کلێرەدار بەرنەبێتەوە، بەڵکو پاشخانی خۆی هەیە، پاشخانەکەشی بە گوێرەی ڕووداو و پێشهاتە خێرا و گرنگەکان هەر لەسەرەتای سەدەوە دەستی پێکردبوو. خۆ ئەگەر وردتر بین، ئەوا هەر لەگەڵ هەڵگیرسانی بڵێسەی ئاگری یەکەمین جەنگی جیهانییەوە دەستی پێکرد و بە کۆنگرەی لۆزان کۆتایی پێهات کە ئەو ڕێککەوتننامە پڕ لەمشتومڕ و مقۆمقۆیەی لێکەوتەوە. ئاخر هەر بڕگەی یەکەمی پێشەکیی ڕێککەوتننامەکە و دوای ئەوەی هەردوو لایەنی یەکەمی ڕێککەوتننامەکە باس دەکا، کە هەریەکە لە دەوڵەتەکانی بریتانی، فەرەنسی، ئیتالی، ژاپۆن، گریک، ڕۆمانیا و سرب و کروات و سلۆڤانیا بوو لە لایەک و لە لایەکەی دیکە تورکیا بە تەنیا... هەر لەوە ڕێککەوتننامەکە دەق دەڵێ: "لەسەرێکەی دیکەوە تورکیایە؛ کە یەکانگیر بووە و هیواش وەهایە دوا چارەسەری دۆخی جەنگیی بێ کە لە ١٩١٤ەوە لە ڕۆژهەڵات بەرپابووە." لێرەدا زۆقوزێپ دوو لای ڕێککەوتننامەکە بە نوێنەرایەتی دەوڵەتەکانیانەوە کراوە، کە پیشتر لە ڕێککەوتننامەکانی پێشتر بەتایبەتیش سیڤەر، کە دواتر وردتر باسی دێت، ئەم دۆخە نەبووە، هەم تورکیا دەوڵەتێکی خاوەن سەروەری یەکانگیر نەبووە، هەم گەلی بێدەوڵەتیش وەک قەوارەیەکی نافەرمی نادەوڵەتییانە بەشداربوونە و ڕۆڵیان تێدا هەبووە و

باسیان کراوە، ئەرمەن و کورد دوو نموونەی بوون، هەرچەندە لەبارەی کوردەوە نوێنەرایەتییەکە نەگەیشتبووە ئەو ئاستەی دانپێدانان و فەرمییەی ئەرمەنەکان هەیانبوو.

بەڵێ چارەسەرییەکە وەها کەوتەوە، بەڵام پرسیار لەبەردا ئەوەیە بۆ وەهای لێهات؟ باشە سەرەنجام و چارەنووسی ئەو ڕێکەوتننامە نێودەوڵەتی و دووقۆڵییانەی کاتی جەنگەکە و دوای جەنگەکە بەچی گەیشتن.

یەکەمین جەنگی جیهانی کە بە جەنگە مەزنەکە ناسراو بوو لە ئاخروئۆخری تەممووزی ١٩١٤دا لە نێوان هێزەناوە (ئاڵمان، نەمسا و مەجەر، بولگاریا و دەوڵەتی عوسمانی) هێزی هاوپەیمان (بریتانیا، فەرەنسا، ڕوسیا، ئیتالیا، ڕۆمانیا، کەنەدا، ژاپۆن و بە درەنگەوە وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا) هەڵگیرسا. لە بەر ئەوەی پێشتر هێزی ئیستعماری بریتانیا هیندستان و کەنداو و خوارووی ئێران و میسری داگیر کردبوو، فەرەنسا لە ئەفریقا و ئیتالیاش لە باکوری ئەفریقا، ئیدی لەگەڵ جەنگەکەدا چاویان لە ناوچە و هەرێمی زیاتر بڕیبوو، لەسەرووی هەمووشیان بریاتا و فەرەنسا و ڕوسیا چاویان بڕیبووە ئەو خاکانەی کەوتبوونە ژێرە قەڵەمڕەویی دەوڵەتی عوسمانی. ئاخر لەمێژ بوو بریتانیا بە نیازی ئاسایشپارێزی ڕێگای گەیشتن بە هیندستان نەخشەو پلانی ڕاکێشا، دواتریش لەگەڵ دەرکەوتنی بەهای شلەی نەوت بە کەشتیگەلەکەیان و لەسەر ڕاسپاردەی ئەدمیرالییان، چاویان لە کانە نەوتەکان بڕی، ئەوەی دەکەوتە سەر ڕێگای گەیشتنیان بە هیندستان، کە پارێزگا باشوورییەکانی ئێران و کەنداو و کانە نەوتییەکانی میزۆپۆتامیا (ویلایەتی موسڵ) بوون.

جەنگ بە شێوەیەکی گشتی لە دوو بەرەوە گەرم بوو، بەرەی ئەوروپا و بەرەی ڕۆژهەڵات (واتە بەرەی ڕۆژهەڵاتی ناوین). بەرەی یەکەمیان ڕاستەخۆ هێزەکانی هاوپەیمان ڕووبەڕووی ئاڵمان و هاوپەیمانەکانی بوونەوە، لەوە قورسایی جەنگەکە زیاتر لەسەر شانی فەرەنسییەکان بوو، هەڵبەتە باری جیۆسیاسییەکە تێوەگلانەکەی ڕوونتر دەکردەوە، هەر ئەمەش بوو کاری کردە سەرچینەوەی بەرووبوومی شەڕەکە لە دوای کۆتاییهاتنی جەنگ، بۆیەی فەرەنسا لەبەر بەرەی ڕۆژهەڵاتی خۆی نەیتوانیبوو وەک پێویست بەشداری لە شەڕەکانی ڕۆژهەلاتی ناوین لە دژی عوسمانییەکان بکا، بەڵام پێیە دەستکەوتەکانی لەچاو بریتانیاوە کەمتر بوون، وەک دواتر لە هەمواركردنەوەی و دەستکاریکردنی ڕێککەوتننامەی سایکس-پیکەوە دەرکەوت. هەرچی بەرەی ڕۆژهەڵات بوو واتە بەرەی ئاسیا و ڕۆژهەڵاتی ناوین، قورسایی شەڕەکە زیاتر لەسەر شانی هێزە سەربازییەکانی بریتانی و ڕوسەکان بوو. لێکەوتەشی لەسەر ڕێککەوتننامەکان هەبوو.

دوای ساڵێک لە جەنگەکە، سەرەداوی بەزین و شکستی بەرەی ئاڵمانی و عوسمانی بەدەرکەوت، بەتایبەتیش عوسمانییەکان، چونکە زۆری نەخایاند لەماوەی سێ ساڵی یەکەمی جەنگەکەدا بریتانیا و ڕوسیا دەستیان بەسەر زۆرینەی ناوچەکانی باکووری ئێران و عەڕەبستان و شام و عێراق و بەشێکی زۆری باشووری تورکیای ئێستادا داگرت.
چاوتێبڕینی بریتانیا بەوەدا زۆر بەدەرکەوت، لەدوای ئاگربەستی مەدرەس و کەتاییهاتنی جەنگیشەوە کەچی لەشکرکێشییەکەی نەوەستا تا تەواوی ویلایەتی موسڵی لە بەشی باکووری مەزۆپۆتامیادا داگیرکرد، هەرچەندە بیانوویەکی دەستبەسەرداگرتنی شوێنە ستراتیژی سەربازی بوو، بەڵام دیاربوو مەرامی دیکەش بە کردەوەکە پێشنەرە بوون.
هەر زوو هێزە داگیرکەرەکان چ لەنێو خۆیان چ لەگەڵ ئەو نەتەوانەی دەستیان بەسەر خاکەکەیاندا گرت کەوتنەخۆ بۆ ئەوەی کەمێک ڕێککەوتننامە بە حاڵەتی دوای جەنگ ڕێک بخەن. تەداروکی ئەم ڕێککەوتننامانە بەسەر دوو جۆر دابەش دەبن:
یەکەمیان هێزە داگیرکەرەکان لەنێوخۆیاندا کەوتنە ڕاوێژ و گفتوگۆ و ڕێککەوتن، کە لە ئەنجامدا کار گەیشتە کۆنگرەی لۆزان، ڕێککەوتننامەکەی سایکس-پیکۆ، سانڕیمۆ، ڕێککەوتننامەی لویدجۆرج-کلیمەنسۆ، کۆنگرەی ئاشتی لە پاریس و سیڤەر ڕێکخران و مۆرکران.
دووەمیشیان: بریتانیا بەوپەڕی گورجوگۆڵی لە هەوڵوتەقەلای خۆیدا بوو تا لەگەڵ نەتەوە باڵادەستەکانی ئەو خاکانەی دەستی بەسەرداگرتن یان بەنیازبوو دەستیان بەسەردابگرێ و پێشتر کەوتبوونە بن ڕکێفی دەوڵەتی عوسمانی، لەگەڵیان ڕێک بکەوێ و ڕێوشێک بۆ دوای قۆناغی جەنگ بهێنێتە کایە. خۆ ئەگەر ئەم تەداروکە بەگوێرەی قانونی نێودەوڵەتی نەچووبێتە بن باری و ناسنامەی ڕێککەوتننامەی نێودەوڵەتی، چونکە لایەکیان قەوارەی سیاسی دەوڵەتی نەبووە، بەڵام هەرچۆنێک بێ ڕێککەوتننامەی دووقۆڵی ناسراون، یان هەر هیچ نەبێ بەڵێنی بەڵگەنامەیی زلهێزێکی وەک بریتانیا. نموونەی هەرە زەقیش بریتانی و عەرەب، دەقاودەقتر نامە و نامەگۆڕینەوەی مەکماهون-حوسەین بوو؛ واتە ئەوەی لەنێوان کۆمسیاری باڵای بریتانیا لە میسر و حوسێنی کوڕی عەلی شەریفی مەککە لە حیجاز بەسترا. دواتر ئەو لەیەکتێگەیشتنەی لەگەڵ کوڕەکانی ئەودا کرا، بەتایبەتیش لەگەڵ فەیسەڵ و عەبدولڵا. هەروەها لەسەرەتاوە هەوڵێکی لەیەکتێگەیشتنیش لەنێوان هێزی بریتانی و کورد (شێخ مەحمود) هەبوو، لە بەداخەوە درێژەی نەکێشا و سەرینەگرت. بەدەر لەمە بریتانیا بەڵێنی بە زایۆنیزمە جووەکانیش دا نیشتمانێکی نەتەوەییان بۆ لە فەلەستین دابمەزرێنێ، ئەوەی بە بەڵێنی بلفۆر یان بە جاڕنامەی بلفۆر ناسرا.
لەوەدا مادام باس لە نامە و بەڵێنی بریتانیا بە عەرەب کرا و

ئاماژەش بە شێخ مەحمود کرا، هەقە ئەم پرسە زیاتر تاوتوێ بکرێ. زۆر جار دەگوترێ، بەڵێ بریتانییەکان هەر لە سەرەتاوە لەگەڵ ئەوەدا نەبوون کە هیچ شتێک بە کورد نەکەن وەک ئەوەی بە عەرەبیان کرد، ئەدی ئەوە نەبوو دوو دەوڵەتیان بۆ کوڕانی حوسێن دروستکرد، کەچی دژی شێخ مەحمود وەستانەوە و برینداریان کرد و دواتر بە برینداری گرتیان و زیندان و پاشان تاراوگە و دواتر لێبوردن و هێنانەوە… بە کورتی ئەم نێوانەی ئینگلیز و شێخ مەحمود هیچی لێ شین نەبووەوە. هەرچەندە ئەوە ڕاستە کە هەویری ئەم باسە ئاو زۆر هەڵدەگرێ و هەر بە حوکمدانیکی سەرپێی ناکرێ و هەقیش نییە هەستوسۆز ڕۆڵی یەکلاکەرەوەی تێدا ببینەرێ. هەقە وردتر بە چاویلکەی سەردەم و بەرژەوەندییەکانی ئەوکات لێی بڕوانیین.

بە ئەم مەبەستەش پێویستە بەدوای هەڵوەزنینی سەرداوەکاندا بڕۆین. ئیدی لە دووتوێی ڕوداوەکان و ڕێکەوتننامە ئاشکرا و نهێنییەکان و لێکەوتەی دوای جەنگ، ڕاستییەکان بە شێوەیەکی دیکە بە کەسی توێژەر دێنە گۆڕێ. جێگەی خۆیەتی بەدوایداند بچین.

جارێ لە پێشەوە دەبێ ئەوە بگوترێ ئەوەی بە عەرەب، نەخاسمە ئەوەی بە ماڵباتی حوسێنی کوڕی عەلیی شەریفی مەکە کرا، هەر لە خۆڕا و خۆڕا تێک نەبوو بریتانیا لە بەر ڕەشی چاوی عەرەب پێیانی بەخشیبێ، بەڵکو ڕاستییە مێژووییەکان سەلماندوویانە بە شێوەیەک لە شێوەکان پاداشتێک بوو لە بەرانبەر ئەو کارانەی ئەوان بۆ بەرژەوەندییەکانی دەوڵەتی بریتانیای مەزنیان کرد، چۆن؟

کاتێک بریتانیا زۆر حەوجەی ئەوە بوو ڕێگای سرتاتیژی خۆی لە میسر و ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست بە هیندستان بە ئاسایشپارێزی لە دەستی خۆیدا بهێڵێتەوە، کاتێکیش جەنگەکە هەڵگیرسا، تا گەورەی زاڵ لە ناوچەکەدا، کە بایدابووە لای ئاڵمان و چووبووە نێو هاوپەیمانەتییەکەی، دەوڵەتی عوسمانی بوو، دەبووایە بریتانیا لە دژی عوسمانییەکان بجەنگێ. بریتانیا تا ڕادەیەک لەو جەنگە و لە لای باکوور و ڕۆژئاوای دەوڵەتی عوسمانییەوە بەتەنیا بوو، چونکە فرسا زیاتر بە بەرەی ڕۆژهەلاتی خۆی بە ئاڵمانەوە سەرقاڵ بوو، ئیدی بریتانیا خواخوای بوو هاوپەیمانێکی بۆ پەیدا ببێ، ئەگەر ناویخۆیش بێ باشتر تا بتوانێ بەهۆیەوە لە بەرانبەر هێزی عوسمانییدا بوەستێتەوە و یان هەرهیچ نەبێ بەربەستێکی بۆ دروست بکا. بۆ ئەم کارەش بەحوکمی ئەوەی حوسێنی کوڕی عەلی لە حیجاز پێگەیەکی دینی و خێڵەکی لە حیجازدا هەبوو، هێزێکیشی لە بەدەویکان (بدون)دا هەبوو، باشترین داردەست بوو کە بریتانیا پەنای بۆ ببا، یان هەرهیچ نەبێ هەوڵێکی بۆ بدا. ئەوە بوو ماکماهونی کۆمسیاری باڵای بریتانیا لە میسر پەیوەندی پێوە بەست و ولە مێژوووشدا بە نامە و

نامەگۆڕینەوەکانی ماکماهون-حوسێن ناوبانگی دەرکرد. هەر ئەویش بوو کەسێکی وەک لۆرانسی بۆ نارد، سەرەتا بۆ هەواڵگریی و پاشان وەها کەوتەوە کە لۆرانس توانی بچێتە دڵی عەرەبەوە و لە ناوەڕساتی بیابانەوە بە هاوکاری هێزی بەدووەکانی شەریف حوسێن تەنگ بە عوسمانییەکان هەڵبچنێ.

لێرەدا هەقە ئاماژە بە ڕاستییەکی زۆر جەوهەری بدەین؛ شەریف حوسێن لە بەرەنگاربوونەوەی لە بەرانبەر عوسمانییەکانادا هەیبوو، هیچ ئەمیر و سالارێکی جەنگی دیکەی نەتەوە خۆجێییەکانی ژێر قەڵەمڕەویی عوسمانی نەیبوو، ئەویش لایەنە ئەلدارییەکەی بوو. لەگەڵ هەلگیرسانی جەنگدا بابولعالی عوسمانی وەک دابی خۆی و بۆ ئەوەی خەڵکی بن قەڵەمڕەوییەکەی خۆی لەدژی هاوپەیمانان کە بکاتەوە و بیانکاتە سووتەمەنی شەڕەکانی، جاڕی جیهاد و جەنگی پیرۆزی دا، ئەم جاڕدانەشی تاڕادەیەک لەنێو گەلە دواکەوتووەکان بە چووەسەر لەنێویشیاندا کورد. لە بەرانبەردا ئینگلیز بەدوای شتێک، بەدوای کەسێکدا دەگەڕا کە ئەو تەلیسمە پیرۆزییەی خەلیفەی عوسمانی پووچەڵ بکاتەوە و بەڕەی ڕەوایەتی دینییانەی لەبن پێ دەربکێشێ. هەڵبەتە ئەوەی ملی دایەبەر و بەڕاستیش هاتە مەیدان شەریف حوسێن مەزنی مەککە بوو، بەوەی ئەو هەم دەسەڵاتێکی دنیایی هەبوو، واتە حوکمڕانی ئەوێ بوو، هەم عەرەب و لە نێو عەرەبیشدا بە شەجەرەی بنەماڵەیی دەگەڕایەوە سەر پێغەمبەری ئیسلام و خۆی بە قوڕەیشی دادەنا. بەم جۆرە ئەو ڕەوایەتییە ئەلییەی ئەو هەیبوو، تەنانەت هیچ کامێک لە خەلیفەکانی عوسمانییش نەیانبوو. لەوێش هەر گ□□□ دەسەڵاتی شەریف حوسێن بەسەر مەککە و مەدینەدا دەڕۆیشت، کە بۆ سەرتاپای موسڵمانانی جیهان چەند پیرۆزە بوو، ئاخر ڕووگەی حەجیی ساڵانەیان بوو. بەم جۆرە بە کێشکردنی بریتانیا عەرەب و لەنێویشیاندا شەریفەکانیان بۆ لای خۆیان، پەیامێکیان نەوەک هەر بۆ عەرەب و گەلانی ڕۆژهەڵاتی ناوین، بەڵکو بە سەرجەم موسڵمانانی دونیادا نارد، کەوا ئەوەی عوسمانییەکان جاڕیانداوە ڕاست نییە، جەنگەکە جەنگێکی دینیی خاچپەرستانە نییە.

خاڵێکی دیکەش، کە جەوهەری و کردەیی بوو بۆ هێزی شەریف حوسێن، دیارە بە یارمەتی بریتانیا، لە ڕێی ماکماهون و لۆرانسەوە توانرا لە ١٩١٦دا لە نیمچە دوورگەی عەرەب و دواتریش پریشکەکەی بۆ شام و عێراقیش پەڕیەوە، جوڵانەوەیەک سیاسی و ڕاپەڕینێک لەدژی عوسمانییەکان سەرپێ بخەن، کە لە مێژوودا بە شۆڕشی گەورەی عەرەب ناوی دەرکرد، بەهۆیەوە توانیان حیجاز و پاشان نیمچەدوورگەی عەرەب لە تورک پاک بکەنەوە، پاشان بەرەو باکوور هەڵکشان تا ئوردن و شام، هەڵبەتە لەوە بە پاڵپشتی لەشکری بریتانییەوە بوو، توانیان

لەم بەرەوپێشچوونەیاندا دیمەشقیش بگرن، بێگومان فەیسەڵی کوڕی حوسەین لەم ڕووداوانەدا ڕۆڵێکی هەرە چارەنووسسازی هەبوو. ئیدی سەرەتا وەک لە بەڵێنی نامەگۆڕینەوەکانی ماکماهون-حوسەین تۆمارکرابوو، دەبووایە دەوڵەتێکی پانوپۆڕی عەرەب هەر لە نیمچەدوورگەی عەرەب تا شام و عێراق و ئوردن و فەڵەستین بگرێتەوە و بە دەوڵەتی گەورەی عەرەب دابنرێ، کەچی بریتانییەکان بەڵێنەکەیان نەهێنایە دی، تەنانەت دوای ئەوەی بە لەشکری فەیسەل شام لە تورکەکان ڕزگار کرا و بە ماوەیەکی کورت وەک پاشای عەرەب لەوێ دانرا، لە دواتر بەگوێرەی ڕێککەوتننامەکەی سایکس-پیکۆ، کە سەرەتا نهێنی بوو، پاشان لەگەڵ شۆڕشی ئۆکتۆبەری ١٩١٧ی بەلشەفیکەکان و کشانەوەی ڕووسیا لە هەموو پێگەی سەرەتا و ناوەڕاستی جەنگی یەکەم، ئاشکرا کرا، دەبووایە بدرێتە فرەنسییەکان، ئەوەبوو فەیسەڵ و دەسەڵاتی عەرەب لەوێ دەرکرا و ڕاونران، دواتر لەپاڵ حیجاز دوو شانشینی دیکەیان لە ئوردن و عێراق بۆ دروست کردن هەریەک لە عەبدولڵا و فەیسەڵ لە کوڕانی حوسەینیان کردە پاشایان، پاشان ئاستی ڕووداوەکانی حیجازیش بە شێوەک تەشەنەی سەند، ئەوەبوو ماڵباتی ئالی سعود دەسەڵاتی حیجازیان کەوتەوە بەردەست و حوسەینی کوڕی عەلی لەوێ ڕاونرا.
سەربردەیەکی خۆش و واتادار لە فەیسەڵ و چەرچل دەگێڕنەوە. دوای دەرکردنی فەیسەڵ لە شام، دیارە دەچێتە لەندەن و چەرچڵ دەبینێ، چەرچڵ ئەوکات وەزیری کۆلۆنەکان(موستەعمەرات) دەبێ. بە یەک دوو هەفتە بەر لە کۆنگرەی قاهیرەی ئازاری ١٩٢١ فەیسەل بە جلێکی ناپیشچاو دەچێتە لای چەرچل، بەپێچەوانەی دابی خۆی هەمیشە بە جلی پێشتەو پەرداخی خێڵەکیانەی خۆی بینراوە، چەرچل لێی دەپرسێ ئەدی کوا جلە کەشخەکانت؟ ئەویش لە وەڵامدا دەڵێ هیچی نەما، نەجل ما نە حاڵ، چەرچلیش دڵی دەداتەوە پێیدەڵی، خەم مەخۆ عەبایەکی زۆر کەشخەترمان بۆ داناوی. زۆری پێناچێ کۆنگرەی قاهیرە بڕیاری دروستکردنی دەوڵەتی عێراق لە هەردوو ویلایەتی بەسرا و بەغدا و پاشان موسل دەدا و فەیسەلیش دەکەنە پاشا بەسەرییەوە.
لێرەدا پرسیارێک زۆر بەجدیی دێتە پێشەوە، تۆبڵێی ئەوەی بە شازادەی عەرەب هەڵکەوت، بە شازادەیەکی کورد هەڵدەکەوت؟ یان با بەشێوەیەکی دیکە بیربکەینەوە، ئایا میرێک یان دەستڕۆیشتووەیکی کورد ئەو هێزەی هەبوو و بەرەنگاری تورکەکان ببێتەوە، یان لەوە تێدەگەیشت کە خۆری تورکان ئاوابووە و ئیدی هەقە پشتیان تێبکا؟ ڕاستە سەرەتا نەوانی ئینگلیز و شێخ مەحمود هیوایەکی وەهای لە چاوەڕوان دەکرا، بەڵام زۆری نەخایاند فیتی حەڕامزادەیی ئۆزدەمیری تورک(شەفیق عەلی) لە ڕواندز بەسەر شێخ مەحمود و ناوچەکە چ

ئاژاوەیەکی نایەوە و چەن هەموو شتێکی دژ بە تورک لەبار برد.
ئەوەی ڕاستی بێ کاتی خۆی کە مارک سایکسی گەڕیدە و دیپلۆماتی ئینگلیز بە وەزارەتی کاروباری دەرەوەی وڵاتەکەی لە وەڵامی ڕاوێژەکەدا هێڵێک لەسەر لەم لە حەیفاوە بە نێو بیابان بەرەو ڕۆژهەڵات دەکێشێ تا دەگاتە کەرکوک، دەبێتە بنەمای ڕێکەوتنە پڕ لە مقۆمقۆکەی ڕێککەوتنی دووقۆڵی نێوان بریتانیا و فەرەنسا کە بە ڕێککەوتنی سایکس- پیکۆ دەناسرێ، بەوەی سەرخەتەکە بە فەرەنسا و بنخەتیش بە بریتانیا. ئەم ڕێککەوتنە بە دابەشکردنی میراتی پیاوە نەخۆش و دەڕاوەکەی عوسمانی بوو لە جەنگی یەکەمدا. هەڵبەتە لە سەرەتادا ڕووسیاش بەشدار بوو بەڵام دوای شۆڕشی بەلشەفییەکان لێیان هەڵگەڕایەوە، ئیدی ڕێککەوتنامەکە لە نهێنییەوە بووە ئاشکرا. ئەم ڕێککەوتنەی بە شێوەیەک لە شێوەکان ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستی بەدەر لە ئێران خەتخەت دا و بووە دایکی هەموو ڕێکەوتنامەکانی دیکە. هەڵبەتە سانریمۆ و کۆنگرەی ئاشتی و سیڤەری بەدواداهاتن تا کار گەیشتە دروستکردنەوەی تورکیا لە پەیماننامەی لۆزان.
وەنەبێ ئەم ڕێککەوتنامەیەی سایکس- پیکۆ وەک خۆی جێبەجێکرا بێ، چونکە هەر زوو بریتانیا کەوتە تانەدان لە ڕێککەوتنامەکە و تێکۆشا خۆی لە جێبەجێکردنەکەیدا بدزێتەوە، هەرهیچ نەبێ هەمواری بکاتەوە و دەستکاری ناوچەی هێڵە ڕەنگینەکانی بکا. ئاخر بریتانیا چاوی لە دوو شوێن بڕیبوو کە بەلای ئەوەوە زۆر گرنگ بوون، یەکەمیان فەلەستین و دووەمیشیان ویلایەتی موسڵ، کە بەگوێرەی ڕەشنووسی یەکەمی ڕێککەوتنامەکە بوایە، ئەوانە دەکەوتنە سەر ناوچەی فەرەنسا.
لە میانەی جەنگە، هەندێ ڕووداو هاتنە پێشەوە کە ڕێخۆشکەر بوون بۆ ئەوەی بریتانیا دەنگی دلێرتربێ لە فەرەنسا و بەهۆیەوە ڕێککەوتنامەکە بەتەواوی دەستکاری بکا. یەکەمینیان هەڵگیرسانی شۆڕشی ئۆکتۆبەری بەلشەفیکەکان بوو، دواتر هێشتا جەنگ تەواو نەبووبوو ئەوان لە هەموو ڕێککەوتنامە ئاشکرا و نهێنییەکان کشانەوە، هەر ئەوانیش بوون ڕێککەوتنامەی سایک- پیکۆیان ئاشکرا کرد، بەمە مەیدانێکی پانوپۆڕتر بۆ بریتانیا مایەوە. دووهەمیشتیان سەرهەڵدانی جمووجۆڵی ئەتاتورک و هەڵگەڕانەوەی بوو لە خەلافەتی ئیستەنبول و دابەشکارییەکەی هاوپەیمانان، بەتایبەتیش دابەشکارییەکەی سایکس- پیکۆ و پاشان سیڤەر. دۆخەکە وا کەوتەوە بریتانیا خواخوای بوو دەوڵەتێک وەک ناوچەیەکی دابڕ بکەوێتە نێوان هێزە و بەرژەوەندیی ناوچەکانیی خۆی لەگەڵ حوکمی بەلشەفیکەکانی ڕوسیا، لەسەرێکی دیکەشەوە ململانێی لەگەڵ فەرەنسا لەسەر خاکی

ڕۆژهەڵاتی ناوین، زەمینەکەی لەباری وەهای بۆ ئەتاتورک ڕەخساند، کە هەر سێ دەوڵەتە ئەکابەرەکان گەڕەو لەسەر دەسەڵاتی و ئاسایشپارێزی ئەو بکەن. ئەویش پێشهاتەکانی بە باشی قۆستنەوە و لە کۆنگرەی لۆزانەدا و لە ڕێی عیسمەت ئینۆنەی نوێنەری لە ڕێککەوتنامەکەدا بەرجەستەی کرد، بەمە فەرمانبەردارییەک لای هێزە هاوپەیمانەکانی براوەی جەنگی یەکەم دروستبوو، کە دان بە سنووری نوێیەکەی دەوڵەتە تورکییەکەی ئەتاتورکدا بنێن، لە بەرانبەر هەندێ سازشی ئەو بۆ بریتانیا و فەرەنسا. سازشەکەش وەک لە مادەی نۆیەمی لۆزاندا دەرکەوت، ویلایەتی موسڵ بوو.

ئەم ڕێککوتننامەیە لەسەر چەند پێگەیەکی جەوهەری بەند بوو کە ئەمانەن:

١- لایەکی پەیماننامەکە هەموو وڵاتە براوەکانی هاوپەیمان بوون، تایەکەی دیکە تورکیا.

٢- سەقامگیری ئاشتی لەنێوان تورکیا و وڵاتانی هاوپەیمان.

٣- دیارکردنی سنووری تورکیای نوێ.

٤- جاڕدانی لێخۆشبوون لە تاوانبارانی دەسەڵاتی دەوڵەتی عوسمانی لەو تاوانانەی پەیوەستبوون بە ڕووداوی سیاسی لە نێوان ساڵەکانی ١٩١٤ تا ١٩٢٢. واتە بەدوادانەچون لە دادگاییکردنی تاوانبارانی جینۆسایدی ئەرمەن و گریک و ئاشوورییەکان. لێرەدا ئەم پرسە ناکۆکە لەگەڵ وردەکاری تاوانە نێودەوڵەتییەکانی وەک جینۆساید و تاوانی جەنگ و تاوانی دژە مرۆڤایەتی. ئەم خاڵە نهێنی ئەو ڕەتکردنەوەیە حکوومەتە یەک لەدوای یەکەکانی تورک دەگێڕن، بەوەی دان بە جینۆسایدکردنی ئەرمەن و کورد و گەلانی دیکەی ئەنادۆڵ و ناوچەکەدا ناهێنن.

٥- ئەم پەیماننامەیە بەهیچ شێوەیەک ناوی کوردی نەهێناوە، لەکاتێکدا سێ ساڵ پێشتر و لە ڕێککەوتننامەی سیڤەردا بەندێک بەناوی کوردستان هەبوو کە لە ماددەکانی ٦١ و٦٢ و ٦٣ پێکهاتبوو.

٦- لەبارەی ویلایەتی موسڵ لەماددەی سێدا هەر ئەوەندە هاتبوو؛ لەماوەی نۆ مانگدا ئەو کێشەیە یەکلا بکرێتەوە، ئەگەرنا پەنابرێتە بەر کۆمەڵەی گەلان، کە هەر واش کرا. لەبەر شتێک دەردەکەوێ، ئەگەر هاتوو سنووری تورکیا بەو پەیمانە دیارکرابێ، سنووری عێراقیش بە لێیەکدانی هەردوو ولایەتی بەسرا و بەغدا بە خواستی بریتانیا لە کۆنگرەی قاهیرەی ١٩٢١ دەستنیشانکرابێ، ئەوا پێوەلکاندنی ولایەتی موسڵ بە شێوەیەکی زۆر جیاوازتر بووە، بە پێواژۆیەکی ئاڵۆز تێپەڕیوە، کە دوو قۆناغی بڕیوە، بەوەی لەکەوتەی قانونی تایبەتمەندانەی خۆی هەیە، یەکەمیان بڕیارە و ڕاسپاردەی ڕێکخراوی نێودەوڵەتی ئەوکات کە کۆمەڵەی گەلان بوو، ئینجا ڕاپرسی

خەڵکی ولایەتەکە. سەرەنجام سنووری هەردوو دەوڵەتەکە لەساڵی ١٩٢٦ بە فەرمی ناسراو بە خەتی بڕوکسل بەناوبانگە، بێگومان لە پەرلەمانی هەر دوو دەوڵەتیش و□□ای بریتانییەکان پەسەند کرا. ئەمەو سەرباری دانەوەی قەرز و قەرەبووکردنەوە بە نەوت، واتە فرۆشتنی خاکەکە لە لایەن تورکیاوە.
ئیدی ئەم پەواژەیە دوو تاییە هەم لە تورکیای جیادەکاتەوە هەروەها لە ڕەوشی دوو ویلایەتە دیکەی بەسرا و بەغداشی بۆ دروستکردنی عێراقیش. هەر ئەم بنەما پێکهێنەرەش دەکرێ بۆ هەر بارێکی ئایندەیی ڕۆڵی خۆی ببینێ، واتە بڕیار و ڕاسپاردەیەکی نێودەوڵەتی بۆ ڕاپرسییەکی میللی.
لێرەدا دوو خاڵ زۆر جەوهەرین، کاتێک ئەو گریمانە خەیاڵپڵاوییە دێتە گۆڕێ، ئەگەر پەیماننامەکە هەڵبووەشێتەوە چی دەبێ؟ ئایا خەیاڵی شاعیرانەی پاوانخوازی میساقی میللی گەورەی تۆرانی دێتە دی، یان گەڕانەوەی ڕەوشەکەیە بۆ پێش پەیماننامەکە. کە ئەویش ڕەوشی تورکیایەکی بچووکی ش□□قی بە هەیبەتی سەردەمی سیڤەر تا پەیماننامەکەی لۆزان، ئینجا لاکەوتنی ئەو پارێزبەندییە لەسەر دەوڵەتی تورک بۆ سزادانی لە تاوانی جینۆسایدی ئەرمەن و گریک و ئاشوری.
خاڵێکی دیکەی جەوهەری چەمکی سەروەریی دەوڵەتە کە لە دوای جەنگی دووەمی جیهانەوە جۆرێک لە پیرۆزێتی سیاسی وەرگرت، بەداخەوە هەندێک لە سیاسەتوانانی شۆڕشی کورد باش لێی حاڵی نەبوون، هەر بۆیەش ئەباڵەی بەشێکی زۆری سەرنەکەوتنی شۆڕشەکانی کورد بە تایبەتی بە پرسی دەوڵەت و قەوارەی سیاسی بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە.
لەگەڵ ئەوەشدا لۆژیکی هێز لە هەندێ لە جەمسەرەکانی مێژوودا گرەوی بە خۆی بردووەتەوە.

سەرچاوەکان:
١- دەقی بەڵگەنامەی ڕێککەوتننامەی سیڤەر، بە زمانی ئینگلیزی.
٢- دەقی بەڵگەنامەی ڕێککەوتننامەی لۆزان، بە زمانی ئینگلیزی.
٣- دەقی بەڵگەنامەی ڕێککەوتننامەی سایکس- پیکۆ، بە زمانی ئینگلیزی.
٤- کوردستان لەنێوان سیڤەر و سنوورە دەستکردەکاندا، نووسینی: هیسەر لەهەر واگنەر، وەرگێڕان لە ئینگلیزییەوە؛ شەفیقی حاجی خدر، لە بڵاوکراوەکانی ئەکادیمیای کوردی هەولێر ٢٠١٣، چاپی دووەم ئاوەر ٢٠١٥.

٥- هێڵێک بۆنەو لمدا، جیمس بار، وەرگێڕانی شەفیقی حاجی خدر، دەزگای جەمال عیرفان ٢٠٢٢
٦- بەرژەوەندییەکانی بریتانیا و دابرینی موسڵ، دارت بروکس ریسلی دووەم، وەرگێڕانی شەفیقی حاجی خدر، چاپخانەی ڕۆژهەڵات/ هەولێر ٢٠٢٣

چەند سەرنجێکی زمانی سەبارەت بە ڕۆمانی (لە مەککە)ی وەرگێڕدراوی شەفیقی حاجی خدر

— سەڵاحەددین مەغدید ڕوستی

پاش وەرگرتنی ڕۆمانی(لە مەککە)ی قادرعەبدوڵا کە بەرهەمێکی تازە وەرگێڕدراو لە هۆڵەندییەوەیە لەلایەن کاک شەفیقی حاجی خدری وەرگێڕەوە بەدیاری بۆم بە سوپاسەوە، داواشی کرد سەرنج وتێبینییەکانی خۆمی بۆ بنوسم، هەرچەندە من نە ڕەخنەگرم و نە زمانەوان بەڵام وەک ڕێزێك بۆ داواکاری جەنابیان، وەک خوێنەرێکیش دوای خوێندنەوەی ڕۆمانەکە لەدوو ڕەهەندەوە چەند سەرنجێکم لا گەڵاڵە بوو یەکەمیان سەبارەت بە زمانی وەرگێڕانەکە و ئەوەیتر دیدو فەلسەفەو تەکنیکی ڕۆمانەکەیە، ئەوەی پەیوەندی بەوەرگێڕانەوە بێت بەشێکی لێرە دەخەمە بەرچاو، بەڵام سەبارەت بە سەرنجەکانم بۆ ناوەڕۆکی دەق و ئامانج و فەلسەفەی ڕۆمانەکە لە دەرفەتێکی ترئەگەر بۆم لوا ئەیانخەمە ڕوو.

هەرچەندەش بۆ بەراوردکردن و تێبینی بۆ دەقێکی وەرگێڕدراو پێویست بەبەردەست بوونی دەقێکە بەهەردوو زمانەکەو کارامەیی تیایاندا مەرجێکی پێویستە، کە بۆ ئەمە مەیسەر نەبووە، بەڵام دیارە لەوەرگێڕانیش ئەشێ باشترین وشەو دەستەواژەی دروست لەزمانی دووەم هەڵبژێردرێ بۆ گەیاندنی پەیامی نوسەرو بەخشینی چێژ بە خوێنەری هەمان زمان، بۆیە تەنانەت ئەگەر هەندێ وشەو دەستەواژە وەکوو وەرگێرانی وشەیی(ترجمة حرفیة) نەشگوازرێنەوە لەبەهای وەرگێڕانەکە کەم ناکەنەوە، ئەنجا من وەك خوێنەرێك و لەسەر بنەمای ئەوەی پێم

وایە گفتوگۆو ڕاگۆڕینەوە ڕێگایەکی فێربوون و خۆ ڕۆشنبیرکردنە، دەمەوێ بەشێك لەسەرنجەکانم بخەمە ڕوو بۆ ئەوەی ئەگەر نەشم پێکا بێت بتوانم سوود لە وەڵامی بەرامبەرەکانم وەرگرم.

سەبارەت بە وەرگێڕانەکەو بەڕێوانی زمانی و گوزارشتەوە بە پێویستی دەزانم دەست خۆشی لە وەرگێڕ بکەم کە کارێکی زۆر جوانی ئەنجامداوە، سەرەڕای بەکارهێنانی زمانێکی ڕەوان و بێ گرێ چەندین وشەو زاراوەی ڕەسەن و تێزگرتوی زمانی کوردی تیایدا زیندوو کردۆتەوە، هەرچەندە لەوانەیە هەندێکیان مۆرکی ناوچەیی بونیان پێوە دیاربێت بەڵام زۆرینەیان زۆر گونجاوو لە شوێنی خۆیاندان و لەوانەیە سودیان هەبێت بۆ دەوڵەمەند کردنی زیاتری زمانی نوسین و پڕکردنەوەی چەندین بۆشایی زمانی لەوانەش: کۆفەڵات، تۆشی، تیدان، قەلەش، دەمبەشکە، سارنجخانە، گێرین، بەخشکەیی، زراسك، …

هەرچەندە زیندوو کردنەوەو بەکارهێنانی وشەی ڕەسەن و کۆن دیاردەیەکی جوان و سودبەخش بێت بۆ زمان بەڵام ناکرێ خۆمان لەو ڕاستیەش ببوێرین کە ڕای بەشێکی زۆری زمانەوانانە کە ئەو دیاردەیە سەرەڕای لایەنە ئەرێنیەکەی لایەنی نەرێنیش لەخۆ دەگرێت ئەگەر ڕەچاوی هەندێ لەیاساو بنەما زمانیەکان نەکرێت، وەك:

1- لەکاتی ژیاندنەوەو بەکارهێنانی وشەیەکی کۆن لە کاتێکا جێگرەوەیەکی گونجاوو ناسراوتر لەخۆی هەبێت، بەتایبەتی ئەگەر مۆرکی ناوچەیشی پێوە دیاربێت لەوانەیە ببێتە هۆی شلۆقکردنی زمانی و ماندووکردنی زیاتری خوێنەروو ترازانی تەرکیز لەسەر ناوەڕۆکی دەق.

نمونە: جەڕباندن بەکارهێنراوە لەجیاتی تاقیکردنەوە یان ئەزمون.

2- زمانەوانان پێیان وایە هاو واتای تەواو لە زماندا دیاردەیەکی تەندروست نیەو ئەگەر هەش بێت پاش ماوەیەك یەکێکیان ئەوەیتر دەبەزێنێ و خۆی جێگای دەگرێتەوە، بۆیە بەڕای من هەرچەندە ئێمە زمانی ستاندەرمان نیەو وشەی تایبێتمەندمان بۆ زمان یەکلا نەکراونەتەوە بەڵام بە بۆچوونی من باشتر وایە نوسەر لە هەموو دەق و نووسینەکانیدا تەنها یەکێ لەو فۆرمانە کە باوترینەو لە قەناعەتی خۆی نزیکە هەڵبژێرێت و بەکاری بێنێت، نەك چەند فۆرمێکی جیاواز بۆ هەمان مەبەست لەیەك دەقدا کە لەوانەیە بۆ بیانیەك وا ئاسایی نەبێت وەکوو بۆ هاوزمانیەك ئاسایی دێتە بەرچاو.

نموونە: ئێستا= نها…

3- ناڕوونی لە چەمکی وشە یان زاراوە، زهنی خوێنەر سەرقاڵ دەکات لە نێوان جیاوازی مەفهومی وشەکە، بە نمونە نوسەر لە هەندێ شوێن وشەی(گەورە)و لە هەندێ شوێنی تر(گەورێنە)ی بەکار هێناوە، دەکرێ بگوترێ ئەو مێروولەیە گەورەیە لەهەمان کات ئەشێ بشگوترێ ئەو شاخە گەورەیە، کەواتە وشەی گەورە ڕەها نیەو ڕێژەییە، بەڵام سەبارەت بە زاراوەی گەورێنە بە دلنیاییەوە وشەیەکی ڕەسەنەو لە کۆنەوە بەکار هێنراوە، بەڵام ڕوون نیە لە بەکار هێنانی لەناو ئەو دەقە جیاوازی نێوان ئەو دوو فۆڕمە چیە؟ بە بۆچوونی من ئەگەر وشەی گەورە لە بەرامبەر(مەزن – کبیر)و وشەی گەورێنە لە بەرامبەر (زەبەلاح، زۆر گەورە – عملاق ، ضخم) بەکار هاتبێت زۆر گونجاوێ.

لەلاپەڕە 169 دەنوسێ پاپۆڕی گەورێنە لە جێیخۆیدایە لە جیاتی (باخرة عملاقة) بە کار هاتووە بەڵام لە چەندین شوێنی تریش لە جیاتی گەورە بەکار هاتووە بۆ دەرگە و بۆ سەکۆی گۆورێش هەمان زاراوە بەکار هاتووە.

وشەی(قەپەنگ)یش کە لە زمانی تورکیەوە وەرگیراوەو بە شێوەیەکی فراوان لە ناوچەی باڵەکایەتی و دۆڵی ڕوستی بەر لە ڕاگواستن بۆ پەنجەرەرەی گەورەی نهۆمی دووەم و سێیەمی خانوە گەورەکان بەکار دەهات، بەڵام بە پێی زانیاری من زاراوەی (دووبانکە)زیاتر بۆ بەلەکۆنەی ئەوکات بەکار دەهات کە بە دەرگایەك بەنهۆمی دووەم وسێیەمی خانوەکانێوە پێیوێست دێکرا.

لە لاپەڕە 30 و شوێنی تریش نوسراوە(قەدەممان لێدا) کە پێ دەچێت مەبەستی وەرگێڕ ڕۆیشتن یان پیاسەکردن بێت، بە ڕای من جگە لە ناڕەسەنی وشەی قەدەم کە کتومت عەڕەبیەکەیەتی باشتر وایە جێگرەوەکانی بۆ بەکار بێن تەنانەت ئەگەر داتاشراوو سازێنراویش بن گونجاوترە.

سەبارەت بە دەستەواژەکانی(لە پێشتێ ڕویدا لا23، شتێکی تر لە ئارادابوو لا17، شتێك قەوما لا24، شتێك لە ماڵەکەدا تەقیەوە لا25، روداو گەلێك قەوماون لا36، لەیەکەم نیگادا شتێك قەوما لا44، …) لە چەند ڕوێکەوە تێبینی هەڵدەگرێت، سەرەتا وشەی قەوما هەرچەندە لەوەدەچێت لە قیامی عەڕەبیەوە وەرگیرابێت بەڵام دەمێکە لەهەندێ ناوچەو شێوەزاری کوردی شوێنی خۆی گرتووەو لە زۆر زمکانی جیاوازیش بەکار دەبرێت بە نمونە لە جیاتی (حدث – رویدا)یان(فعل، قام – قەوماندی) ، بەڵام بە بۆچوونی من وا باشترە ئەم وشەیە لەجیاتی روداو بەکار نەهێنرێت چونکە وشەی(روداو) بێجگە لەوەی کە لە

قەومان ەسەنتر دەردەکەوت تا راددەیەکی زریش لەناو زربەی شوەزارە کوردیەکانیش نام نیە نەخاسم لە دیالکتی ناوەاست، وەلە لایەکی تر جیاوازی زرە لە نوان(حدث – قام یان فعل) چونکە یەکەم رووداوکی خکردی لەخوەو ب پلان ویستی مرڤە، وەك:(لەیەکەم نیگادا شتك قەوما…) بەام دووەمیان پچەوانەی یەکەمە، وەك:(شەکی کرد، قەوماندی) کە ناتوانر لرە رودان بەکار بهنر.

وە تبینی ترم لەو بارەیەوە جیاوازی نوان هەردوو وشەی(شت”تەن” – رووداو)ــــە، دیارە بەگە نەویستە کە ئەو دوو وشانە دوو چەمکی جیاواز دەبەخشن یەکەمیان زربەی تەنەکان دەگرتەوە بجگە لە کەس و وداو…، بەام وداو کردەویەکی رودراوە واتا بە ئەنجام گەیشتنی چالاکیەکی دیاری کراوە، بیە واهەست ئەکر لەوەرگانی ئەو دەقەدا ەچاوی جیاکردنەوەیان نەکراب وەك لە لاپەە 23 دە:لەپ شتك ویدا، من لی ئاگادار نەبووم… ، بە بچوونی من بگووتر: لەپ وداوك ویدا…، گونجاوتر دتە بەرچاو، یاخود لە لاپەە 25 کاتك دە: شتــك لــە مــاەکەدا تەقیـــەوە… وا گونجــاوترە بنوســر: (تەقینەوەیەك لە ماەکەدا ویدا..) چونکە شتەکە خی نەتەقیوەتەوە بەکوو لە ئەنجامی دەستکاری کردنی بووە بەب مەبەست، کە ئەوەش دەچتە چوارچوەی وداو.

بەهەمان شوەش لە لاپەە 36دا کە دە: وداوگەلك قەوماون…، من وام پ گونجاوترە بنوسر: وداوگەلك وویانداوە.

هەروەها کە لەلاپەە24 دەنوس: ئەو کات شتك قەوما کە مرکی لە هەموو ژیانی منداو…

لەوانەیە بەمجرە هاوسنگتر بت ب زهنی خونەر کە بگوتر: لەو کاتەدا رووبەووی وداوك بوومەوە کە بووە مرکی هەمیشەیی بەژیانمەوە…، یاخود هەر گوزارشتکی تری هاوشوە.

ئیتر نمونەی تریش زرن بەام هەر ئەوەندەم بە پویست زانی وەك تبینی و دەوەمەندکردنی زیاتری خەرمانەی پ لەبەرەکەتی وەرگی بەتوانا کاك شەفیقی حاجی خدر، هیوادارم سودکی هەبت.

ڕۆمـــان / لـە مـەككـە ... قـــادر عـەبـدوڵڵا .... لـە هـۆڵەنـديـيـەوە: شەفيقى حاجى خدر

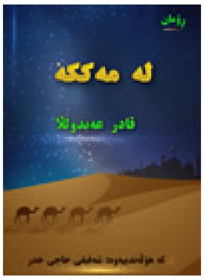

[بـۆ خوێندنـەوەى ئـەم ڕۆمانـە كليكى ئـێرە بكەن ....]()